

FRONTALNE BORBE I PROBOJ OBRUČA ZA VREME OFANZIVE
NA KOZARU U LETO 1942. GODINE

Neprijateljska ofanziva na teren Kozare i njenog Drugog krajiškog partizanskog odreda u junu i julu 1942. godine dugo je sistematski bila pripremana od strane neprijatelja. Još u januaru 1942. godine nemačka komanda za Jugoistok Evrope izdala je naređenje da se dio nemačkih snaga iz Srbije angažuje za čišćenje teritorije istočne Bosne od partizana, pošto su kvislinske snage na toj teritoriji bile nesposobne za obračun sa partizanima. Ni upotreba nemačkih snaga na terenu istočne Bosne u takozvanoj drugoj neprijateljskoj ofanzivi, nije dala željene rezultate. Partizanske snage su iz dana u dan postajale sve jače po čitavoj teritoriji Jugoslavije i zadavale sve teže udarce neprijatelju, a naročito na teritoriji Bosne i Hercegovine. Nemačka je komanda već tada strahovala od daljeg rasplamsavanja narodno-oslobodilačke borbe na tlu Jugoslavije i žalila se svojoj Vrhovnoj komandi da neće biti u stanju da sa postojećim snagama uguši ustanak na tlu Balkana. Nemački komandant general Bader, koji je u to vreme komandovao nemačkim snagama u Srbiji, doslovno piše: »Pokušaj da se žarište ustanka u istočnoj Bosni ukloni nije uspeo. U proleće se mora računati sa opštim ustankom na Balkanu. Tri i po divizije XV talasa, koje se nalaze u srpsko-hrvatskom prostoru, neće biti u stanju da uguše ustanak. Hrvatska oružana sila ne može doći u obzir usled njene slabe vrijednosti za ovu borbu.« (»Vishaupt: Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoslovenskom prostoru«, strana 132 originala, arhiva VI).

Baš u to vreme ustanak se sve više rasplamsavao i u zapadnoj Bosni, a naročito na području Kozare. Partizani Kozare — Drugog krajiškog odreda, oslobodili su u 1941. godini i u proleće 1942. godine celu teritoriju na području planine Kozare, Prosare i Pastireva. U tom vremenu presečene su železničke i putne veze između gradova Banje Luke — Prijedora i Bos. Novog, Bos. Novog — Kostajnice, Bos. Dubice i Gradiške. Praktično, neprijatelj je samo držao gradove i povremeno ispadao iz njih sa jačim snagama na slobodnu teritoriju radi pljačke. Kakva je vojnička situacija bila u to vreme na ovim terenima, najbolje svedoči podatak da se komandant nemačkih snaga, koje su bile stacionirane u Prijedoru i Rudniku »Ljubiji«, obratio 2. krajiškom partizanskom odred sa zahtevom da im se dozvoli slobodan prolaz do Dubice. Ovaj zahtev upućen je od strane nemačke komande u februaru 1942. godine, štab Odreda poslao je pismeni odgovor u kojem se, između ostalog, zahteva predaja grada Prijedora i naoružanja, koje neprijatelj poseduje, a Odred će im garantovati slobodan i bezbedan prolaz do Dubice. Posle našeg odgovora nemački komandant u Prijedoru zatražio je pomoć za izvlačenje svojih snaga iz obruča. Krajem februara i početkom marta 1942. godine nemačka 718. divizija upućuje svoje snage na teren Bosanske Dubice i otpočinje napad na slobodnu teritoriju pravcem od Dubice prema Prijedoru, a od Prijedora poduzimaju akciju nemačke i ustaško-domobranske snage sa namerom da se probiju do Dubice. I jedna i dru-

ga neprijateljska kolona pretrpele su znatne gubitke, kako u ljudstvu, tako i naoružanju. Tada smo prvi put zarobili nemačke »šarce« i »strojnice«.

I ostale partizanske snage u zapadnoj Bosni, naročito u Bosanskoj krajini, imale su velike uspehe u borbama sa okupatorom i njegovim pomagačima — kvislinzima i svakim danom širili slobodnu teritoriju. Predviđanja nemačkog generala Badera su se sve više i više ostvarivala.

Nemačka Vrhovna komanda, na osnovu izveštaja generala Badera, podataka dobijenih od svoje obaveštajne službe, izveštaja svog predstavnika pri ustaškoj vladi i situacije na terenu, i sama je procenila da će se situacija u NDH, naročito na teritoriji Bosne i Hercegovine, bitno pogoršati čim nastupi proleće. Zbog toga ona planira istovremeno i daleko većih razmera operacije protiv partizanskih snaga u istočnoj i zapadnoj Bosni. Zadatak ovih neprijateljskih operacija je bio: ugušenje partizanskog ustanka na ovim terenima, oslobodjenje od partizanskih pritisaka na neprijateljske garnizone i glavne saobraćajnice, preko kojih se neprijatelj snabdevao i izvlačio bogatstva sa ovih područja, koja su bila od velikog strategijskog značaja za okupatora i njegovo dugotrajno vođenje rata. Od posebnog značaja za okupatora je gvozdena ruda Ljubije, bogate šume Bosne i Hercegovine, kao i ostale sirovine i prehrambeni artikli. Zato su oni i planirali i sistematski se pripremali za ovako široku akciju, koju su držali u strogoj tajnosti. Sve do samog početka ofanzive na Kozaru 10. juna 1942. godine, mi nismo ništa znali o njenoj pripremi za napad, ne samo mi na Kozari, već ni naši štabovi, mada je neprijatelj poduzimao niz radnji u vezi sa pripremama. Nemcima je pošlo za rukom da pripremu ove ofanzive održe u potpunoj tajnosti sve do njihovog dovođenja snaga na polazne položaje. Tek kada su počele da pristižu nemačke snage u Banju Luku, neposredno pred sam početak ofanzive na Kozaru, mi smo obavesteni da neprijatelj pojačava svoj garnizon u gradu. Na naše traženje da doznamo o čemu se radi, rečeno nam je da se neprijatelj plaši da bi naše snage mogle upasti u Banju Luku pa zato on pojačava svoj garnizon radi odbrane grada. U to vreme na pravcu Banje Luke nalazila se naša Prva krajiška brigada i deo snaga našeg četvrtog bataljona. U stvari, neprijateljska obaveštajna služba dala je preko svojih agenata ovako obaveštenje i obmanula naše saradnike i nas tako da je i dalje vršila u tajnosti pripreme za ofanzivu. Slično je bilo i na drugim sektorima gde je neprijatelj privlačio snage na polazne položaje. Ovakvoj neprijateljskoj varci u to vreme lako je bilo poverovati, jer su baš u to vreme naše snage naglo narasle, posle zauzimanja Prijedora i spajanja slobodne teritorije kozarskog, podgrmečkog i drvarskog odreda, pa i dalje. Tada je formirana i Prva krajiška brigada, dobro naoružana i pokretna jedinica. Naoružan je i veliki broj novih boraca koji su, po zauzimanju Prijedora, stupili u partizanske jedinice kozarskog i podgrmečkog odreda. Operativni štab za Bosansku krajinu vršio je pripreme za nove napade na neprijateljske garnizone u gradovima Bosanske krajine i dalje proširenje slobodne teritorije. Našu pažnju u to vreme sve više su privlačile borbe protiv četnika, koji su počeli već otvoreno da saraduju, kako sa okupatorom, tako i sa ustašama. četnička izdaja i njihova otvorena saradnja sa Nemcima i ustašama, kao i napadi na naše snage koje su se nlazile u centralnoj Bosni i na Manjači, napadi na bolnice i ubijanje ranjenika i bolesnika, među kojima je bio i dr Mladen Stojanović, prvi komandant na Kozari, razbijanje snaga IV odreda i Proleterskog bataljona Bosanske krajine, prisililo nas je da odvojimo znatne snage sa frontova i da ih usmerimo na progonjenje četničkih bandi. Zbog ovakve situacije na terenu centralne Bosne i Manjače, partijska konferencija koja je održana 19. februara 1942. godine u Skender Vakufu, postavila je jedan od glavnih zadataka što brže sređivanje partizanskih snaga na ovim terenima i obračun sa četničkim bandama. Ubrzo su formirana i dva udarna protučetničkih bataljona sa terena Bosanske krajine. Jedan bataljon je for-

miran od boraca Drugog krajiškog partizanskog odreda, a drugi je formiran od partizanskih snaga podgrmečkog i drvarskog odreda. Kozarski bataljon je upućen na teren centralne Bosne, gdje je zajedno sa snagama Proleterskog bataljona i snagama IV odreda vodio borbe sa četnicima na tim terenima. Drugi bataljon je upućen na teren Manjače i tamo vodio borbe sa neprijateljem — četnicima i ustašama. Snage kozarskog Udarnog bataljona vraćene su na Kozaru neposredno pred početak neprijateljske ofanzive, gde ih je trebalo popuniti i odmoriti posle dugih i teških borbi. Ovaj bataljon se posle višemesečnih borbi po centralnoj Bosni i Manjači vratio na Kozaru krajem maja 1942. godine. On je već prvog juna 1942. godine morao biti upotrebljen u borbama sa snagama Francetićeve legije, koja je pokušala da se uz pomoć tenkova od Dubice probije prema Kozari. Posle razbijanja snaga Francetićeve legije na Orahovi i njenog prebacivanja preko Save i povratka dela snaga u Dubicu, snage našeg Udarnog bataljona, upućene su na teren Bos. Novog i učestvovala su u borbama na Suhači, gdje je neprijatelj bio prodro.

Sam početak neprijateljske ofanzive na Kozaru na dan 10. juna 1942. godine na pravcu od Banje Luke prema Prijedoru, zatekao je ovaj bataljon na terenu Suhače, pa je morao hitno da se vrati u Kozaru, kako bi zatvorio prodor neprijatelja u samu Kozaru, od pravca Kozarca i Prijedora, jer na tom terenu nismo imali drugih snaga.

Situacija na Kozari, odnosno u Drugom krajiškom odred, neposredno pred sam početak ofanzive, bila je sledeća:

Na terenu Odreda bilo je pet bataljona koji su branili ovu slobodnu teritoriju.

PRVI BATALJON obezbeđivao je teren od Ljubije preko Suhače do Bosanskog Novog, Kostajnice i Dubice. Oslonac ovog bataljona bile su šume Pastirevo i Karan. Bataljon je imao pet četa, ali je većina boraca i jedan deo komandnog osoblja bio nov i bez većeg borbenog iskustva, jer je dobar deo boraca i većina komandnog osoblja ušla u sastav Prve krajiške brigade.

DRUGI BATALJON imao je četiri čete i držao je položaje prema Bosanskoj Dubici i to od sela Bačvana preko Dubice do sela Dfaksenića i Orahove. Jedna četa ovog bataljona nalazila se u Prijedoru kao posadna. Ovaj bataljon imao je dobre i prekaljene borce, ali je za komandanta bio postavljen domobranski, nama prebegli oficir, koji se nije najbolje snalazio, niti uspešno uklopio u novoj partizanskoj sredini, mada je ranije bio naš dobar saradnik.

TREĆI BATALJON sa sedištem štaba u Gornjim Podgradcima, obezbeđivao je teren prema Bos. Gradiški i rejone sela Grbavaca, Adžića, Samarđžija, Šimića, Mičija, sve do brda Krnjina. Ovaj bataljon je imao četiri čete. Sela Šimići, Mičije i Ramići, bila su stalno zaposednuta od strane neprijatelja i bila su dobro utvrđena, pa su predstavljala stalnu opasnost za nas sa te strane. Posade ovih sela sačinjavale su njihove mesne straže koje su dobro poznavale teren Kozare i za nas uvek predstavljale opasnost mogućeg iznenađenja, pa smo ovaj teren morali stalno da držimo pod prismotrom.

ČETVRTI BATALJON obezbeđivao je teren prema Ivanjskoj i Banjoj Luci, rejone sela: Donje Bistrice, Maričke, Miljakovaca i Bronzanog Majdana. Ovaj bataljon imao je ukupno pet četa, od toga jedna omladinska koja je naoružana posle oslobođenja Prijedora. Ona do tada nije učestvovala u nekim većim borbama. Dobar broj boraca i ostalih četa sačinjavali su novi borci i omladinci koji nisu imali većeg borbenog iskustva. Štab bataljona bio je smešten u selu Lamovitoj — u zaseoku Prpošima, u neposrednoj blizini Kozarca.

UDARNI PROTUČETNIČKI BATALJON koji se krajem maja 1942. godine vratio na Kozaru posle višemesečnih borbi sa neprijateljem u centralnoj Bosni, nalazio se na odmoru i popuni nekoliko dana u Prijedoru, a po-

tom je prebačen na odmor u Međuvođe. On je već prvog juna i kasnije učestvovao sa delom snaga u borbama sa snagama Drugog bataljona u suzbijanju Francetićeve legije da ne prodrle u Kozaru i u operacijama na Orahovi, a potom je odmah prebačen na sektor prema Bos. Novom, gde učestvuje u borbama sa neprijateljskim snagama koje su bile prodrle u Suhaću. Za vreme neprijateljskog proboja od Banje Luke prema Kozarcu i Prijedoru, ovaj bataljon je hitno povučen u Kozaru na sektor sela Palančišta, Božića i Kozarca, radi zatvaranja tih pravaca od daljeg neprijateljskog nadiranja u samu Kozaru, čime bi bili ugroženi ranjenici koji su se nalazili na Vitlovskoj u bolnici.

Dakle, snage Drugog krajiškog partizanskog odreda u vreme otpočinjanja neprijateljske ofanzive na Kozaru 10. juna 1942. godine, brojale su pet bataljona sa 23 čete. Čete su imale oko 120 do 130 naoružanih boraca. Štab odreda imao je oko 30 do 40 boraca i vod za vezu sa 40 do 50 boraca. Na terenu su bile formirane i tri komande mesta: u Prijedoru, Kozarcu i Podgradcima i one su imale 10 do 15 boraca i kurira.

Glavna odredska bolnica bila je smeštena u Kozari na Vitlovskoj, na sektoru Drugog bataljona. Bolnica je bila smeštena u novosagrađenim drvenim barakama i u njoj su lečeni teški ranjenici i bolesnici. Najviše ranjenika smeštenih u ovoj bolnici bili su oni koji su ranjeni prilikom oslobodjenja Prijedora. Bolnicu su opsluživali lekari: dr Ishan Zukanović i dr Gertruga Stern, a šef odredskog saniteta bio je dr Alfred Ržehak. Bolničko osoblje sačinjavale su obučene bolničarke, najvećim delom seljanke i nešto drugarica izašlih iz gradova. U ovoj bolnici lečeno je oko 400 do 500 ranjenika za svo vreme trajanja ofanzive. Posle oslobodjenja Prijedora na ovaj teren je izvučena i veća količina sanitetskog materijala i štamparija i sve se to nalazilo u neposrednoj blizini bolnice. Bolnica je raspolagala sa jednim manjim brojem kurira i nešto boraca koji su vršili njeno obezbeđenje. Na terenima bataljona postojale su i prihvatne ambulante za lečenje lakših ranjenika i bolesnika. Za Prvi bataljon ambulanta je bila smeštena u selu Stripovi, a Drugi u selima Pogleđevu i Božićima, za Treći u selima Jablanici 1 Markićevu kod Turjaka, a za Četvrti bataljon u Kozarcu i Babićima. Ambulante su imale obezbeđenje 10 do 15 boraca.

Otpribliže, Odred je neposredno pred ofanzivu raspolagao sa oko 3500 naoružanih boraca, sa oko 3000 pušaka, 150 puškomitraljeza, 20 teških mitraljeza, 4 minobacača od 82 mm, 2 haubice od 105 mm, 2 tenka bez municije i benzina. Borci su imali oko 50 metaka za puške, 150 za p. mitraljeze i oko 500 metaka za teške mitraljeze. Puščane municije, uz određenu štednju, gotovo da nije nedostajalo za svo vreme borbi, jer smo je stalno otimali od neprijatelja i tako vršili popunu.

Neprijatelj je u ofanzivi na Kozaru u leto 1942. godine angažovao svoje brojne snage iz čitave Jugoslavije. Pored već stacioniranih snaga u garnizonima Bosanske krajine: Banje Luke, Gradiške, Dubice, Kostajnice i Bosanskog Novog, za ovu operaciju dovedena su pojačanja iz Srbije, Vojvodine i nekih drugih krajeva Jugoslavije. U ovim operacijama, pored nemačkih snaga, koje su angažovane iz raznih krajeva Jugoslavije i dovedene na terene, u borbama su angažovane i znatne ustaško-domobranske snage. Neke od njih su i specijalno obučavane u Nemačkoj za brdsko ratovanje. Ove jedinice su i specijalno opremljene i naoružane za ovu ofanzivu. Pored ostalog, imali su i ručne bacače mina koje su vojnici nosili u stroju. Ovo oružje je po prvi put upotrebljeno na ovim terenima.

Prema postojećim arhivama zaplijenjenim od neprijatelja, kao i drugim podacima, najveći broj neprijateljskih snaga koje su uzele učešća u operacijama na Kozari, identifikovane su, naročito one koje su uzimale učešća u direktnim borbama. Ipak je nemoguće identifikovati sve neprijateljske jedinice koje su bile angažovane za vrijeme kozarske ofanzive i koje su na raz-

ne načine potpomagale one snage neprijatelja koje su direktno bile angažovane u opkoljavanju partizanskih snaga na Kozari i direktno vodile borbu sa njima.

Prema podacima koje navode drugovi: M. Pekić i D. Čurguz u knjizi »Bitka na Kozari«, identifikovano je učesće: 11 nemačkih bataljona pešadije, jedan tenkovski bataljon, tri divizion artiljerije, jedan inženjerski bataljon, jedan bataljon za vezu, jedan autotransportni bataljon, oko jedan bataljon pomoćne policije (bila su nepuna dva — primedba O. Stišovića), neutvrđeni broj nemačkih borbenih aviona, jedan oklopni voz i dr.

Za blokadu reke Save od Bos. Gradiške pa do Jasenovca angažovano je pet monitora Mađarske dunavske ratne flotile po 140 tona, naoružani sa po dva topa, dva mitraljeza i posadom od 40 ljudi za svaki plovni objekat.

Od ustaško-domobranskih jedinica konstatovano je učesće: dvadeset sedam ustaško-domobranskih pešadijskih bataljona, sedam do osam baterija artiljerije i neutvrđeni broj aviona i druge tehnike. Prema ovim proračunima, u ofanzivi na Kozaru uzelo je učesća oko 43 bataljona neprijateljske pešadije i drugih pomoćnih jedinica, 15–16 bataljona artiljerije, 5 vojnih monitora, neustanovljeni broj aviona, tenkova i druge tehnike.

Pored ovih neprijateljskih snaga, u borbama sa Prvom krajiškom brigadom i snagama IV kozarskog bataljona, koje su bile odsećene od Kozare u vreme proboja neprijatelja od Banje Luke do Prijedora, uzele su učesća i znatne četničke snage, koje su vršile napade na partizanske snage na sektoru Piskavica — Bronzani Majdan — Rakitovača i tako potpomagale neprijateljske snage koje su po dubini napredovale i obezbeđivale front prema Kozari.

Prema iskazima tada zarobljenih neprijateljskih vojnika, nemačka komanda je za ofanzivu na Kozaru ukupno bila angažovala i objedinila pod svojom komandom oko 80.000 vojnika, no, da li su sve te snage upotrebljavane gde i kako nije poznato. Na strani 38, knjiga 6, tom IV, Zbornika dokumenta iz NORJ u fusnoti piše: »Po neprijateljskim dokumentima koja se nalaze u arhivi Vojnoistorijskog instituta u kozarskoj ofanzivi učestvovalo je oko 72.000 neprijateljskih vojnika.« U toku same ofanzive i neposredno po završetku operacija na Kozari, Štab Odreda i neki drugovi procenjivali su da je neposredno u borbama učestvovalo od 30–45 hiljada neprijateljskih vojnika. U ovu cifru nisu uračunate one neprijateljske jedinice koje nisu direktno učestvovala u borbama, ali su na druge načine bile angažovane u ofanzivi. Drugovi M. Pekić i D. Čurguz u pomenutoj knjizi »Bitka na Kozari« procenjuju da je sveukupno u ofanzivi na Kozaru neprijatelj angažovao 40.000–50.000 svojih vojnika. Procenjujući sada neprijateljsku ofanzivu na Kozari i upoređujući je sa drugim sličnim velikim ofanzivama neprijatelja, može se vjerovati da se broj neprijateljskih vojnika, koji su bili angažovani u ofanzivi na Kozari, kretao oko 70.000 neprijateljskih vojnika, angažovanih na razne načine. Nemačka Vrhovna komanda, kao i Komanda za Jugoistok Evrope, pridavale su veliki značaj ovoj operaciji. Zbog toga su vršena i brojna savetovanja (Opatija, Ljubljana i Sarajevo) na kojima je dogovoreno o jedinicama koje će učestvovati u ovim operacijama, o formiranju Borbene grupe nazvane »Zapadna Bosna« (Kampf gruppe Westbosnien) za čijeg je komandanta postavljen nemački general štal (Stahl). S obzirom na sve ovo, kao i dugotrajne i ozbiljne pripreme koje su vršene za ovu ofanzivu, sigurno je nemačka komanda angažovala dovoljan broj svojih snaga koje su joj obezbeđivale uspeh u akciji prema njihovoj proceni. Zato je verovati da su te snage bile znatno veće od onih koje smo mi mogli identifikovati, bilo u borbi ili kroz zaplenjena dokumenta neprijatelja, jer u njima nigde ne postoji zbirni broj svih neprijateljskih jedinica koje su učestvovala u kozarskoj ofanzivi.

Prema naređenju nemačke Vrhovne komande zadatak njihovih snaga u ofanzivi na Kozaru bio je: uništenje partizanskih snaga koje se nalaze na ovom području, ubijanje, zarobljavanje i odvođenje čitavog civilnog stanovništva sa ovih terena u koncentracione logore, jednom rečju, potpuno ispražnjenje terena, kako od partizana, tako i od civilnog stanovništva, zaposedanje terena i uspostavljanje saobraćajnih i telefonskih veza između Banje Luke, Prijedora, Bos. Novog i Dubice.

Štab II krajiškog partizanskog odreda, na osnovu iskaza zarobljenih neprijateljskih vojnika, u toku ofanzive na Kozaru u vremenu od 10–30. juna 1942. godine, zaplenjenih neprijateljskih pisanih naredbi i drugih dokumenata i dobivenih obaveštenja, izveštava Operativni štab za Bosansku krajinu 30. juna 1942. godine sledeće:

»Neprijatelj je pripremio ofanzivu s namjerom da očisti Kozaru od partizana i da opravi prugu, koja je zimus i proljetos bila porušena od Dobrljina preko Novog i Prijedora do Ivanjske, telefonsku liniju od Prijedora do Banje Luke, od Banje Luke do Gradiške i od Prijedora do Dubice.

Neprijatelj je takođe imao u planu odvođenje stanovništva u koncentracione logore, koje uhvati, a koje pohvata u šumi, da pobije, sve od 14 godina pa do staraca, što se vidi iz zapovjesti Bojnika.«

Ovo je, u stvari, značilo sprovođenje genocida najteže vrste nad civilnim stanovništvom, što su nemačke okupacione snage već i ranije sprovođile u Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije, po naređenju nemačke Vrhovne komande. Čak je Vrhovna komanda zamerala Komandi za Jugoistok što se njihova naredba o ubijanju svih zarobljenih ne sprovodi striktno, pa se u dopisu od 1. februara 1942. kaže: »... Gubici ustanika i broj likvidiranih su suviše mali, dok je broj zarobljenika prevelik..., u borbi ili na bojištu zarobljeni ljudi imaju se streljati.«

Ove mere genocida striktno su sprovođene i vrlo svirepo nad celokupnim narodom Kozare. Čak ni deca nisu bila pošteđena, bez obzira na uzrast. Roditelji i deca, koji su bili zarobljeni u ofanzivi na Kozari, bez obzira gde su se nalazili, bilo kod kuće ili u šumi sakriveni, ubijani su ili zarobljavani i odvođeni u koncentracione logore. Deca su u logorima odvajana od roditelja i upućivana u logor Jastrebarsko, od kojih su, po zamisli ustaških vlasti, a po uzoru na fašističku Nemačku, trebali da stvaraju savremene janičare, putem odrođavanja i vaspitanja pod ustaškom kontrolom.

Prema zamisli nemačkih komandi, uništenje naroda i partizana Kozare planirano je opkoljavanjem i postepenim stezanjem obruča oko opkoljenih partizana i naroda i njihovog ubijanja i hvatanja. Da bi neprijatelj ostvario ovaj svoj pakleni plan, on je mnogo pre otpočinjanja ofanzive vršio postepeno blokiranje terena kozarskog Odreda.

Sa severa neprijatelj je zaposeo levu obalu reke Save i Une od Kostajnice do Bos. Gradiške još početkom juna 1942. godine. Od Jasenovca do Gradiške Savom su krstarili pet monitora Mađarske dunavske flotile. Na pruzi od Okučana do Jasenovca stalno je krstarilo voz sa nemačkom posadom. Ove neprijateljske snage imale su zadatak da onemoguće partizanima sa Kozare da se prebace preko Save u Slavoniju.

Na ovu grupaciju neprijatelja naslanjala se tzv. »Istočna« zaprečna grupa. Ona je uz pomoć stalno naoružane i ojačane civilne milicije u selima: Mičije, Simići i Ivanjska vršila blokadu Kozare od Bos. Gradiške do Ivanjske i obezbeđivala cestu od Bos. Gradiške do Banje Luke. Ova zaprečna linija bila je zaposedana ili ojačavana još koncem marta 1942. godine, a pružala se od rijeke Save duž potoka Lubine do brda Krnjina i Ivanjske. Posadu ove linije činili su: domaća ustaška legija (civilna straža) koja se stalno nalazila u ovim selima. Za ovu operaciju ona je bila ojačana sa 1. ustaškim bataljonom, jednim bataljonom »Princ Eugen« divizije i bataljonom »Vindhorst«. Kada su počele operacije na Kozaru, ovaj sektor ojačan je jedinica-

ma 10. i 11. pešadijskog domobranskog puka i sa po jednom baterijom topova IV brdske i Banjalučke brdske brigade. Tako na ovom sektoru nalazilo se je oko 16 četa pješadije i dve baterije topova. Pri završnim operacijama i pretresa Kozare, ovaj sektor ojačan je sa još dvije čete ustaša i jednom četom »Princ Eugen« divizije. Na dan 8. jula 1942. godine na ovoj zaprečnoj liniji »Istok« bilo je 19 pešadijskih četa. Zadatak ovih neprijateljskih snaga bio je da spreči prodor partizana sa Kozare u Lijevče polje i prebacivanje na teren centralne Bosne. Snage okolnih garnizona, naročito onih iz Banje Luke učestvovala su u izvršavanju ovog zadatka.

Neprijateljske snage koje su izvršile blokadu Kozare sa severa, severoistoka i juga, uspostavile su neprekidnu liniju oko Kozare. Na ovoj liniji one su se dobro učvrstile i ukopale i sa nje se nisu micale sve do završetka operacija na Kozari.

Posle zaposedanja i uspostavljanja blokade Kozare, neprijatelj je pristupio daljoj etapi sprovođenja svoga plana. Na dan 10. juna 1942. godine u 4,30 časova neprijatelj je od pravca Banje Luke prema Prijedoru izvršio brzi prodor sa tenkovima i motomehanizovanim jedinicama i uspeo da se istog dana probije preko slobodne teritorije i da zaposedne Kozarac i Prijedor. Zadatak ove operacije bio je odvajanje kozarskog Odreda sa ove strane od Podgrmečkog odreda, odbacivanje snaga Prve krajiške brigade i dela snaga našeg IV bataljona prema Podgrmeču i njihovo onemogućavanje da priteknu u pomoć opkoljenoj Kozari. Neprijateljski napad je bio dobro isplaniran, brzo i iznenadno izveden sa brojnim snagama. Naše snage nisu mogle da pruže ozbiljniji otpor daleko nadmoćnijem neprijatelju, kako u ljudstvu tako i u tehničari, naročito tenkovima i avijaciji, brojnoj artiljeriji i motomehanizovanim jedinicama. Neprijatelj je vrlo lako i brzo savladao naše tačke otpora, brzo napredovao sve do ponovnog ulaska u Prijedor. Bilo je opravdanih prigovora da nismo na vreme prekopali cestu i zparečili je za tenkove i drugu motorizaciju. Međutim, kada se pogleda karta i reljefi ovog terena, lako se može uočiti da su neprijateljski tenkovi mogli lako da zaobiđu svaku postavljenu prepreku na putu i da nesmetano nastave svoje kretanje. U stvari, nastupanje neprijatelja nije vršeno samo cestom već su se njegovi tenkovi kretali čitavom širinom između puta i pruge za Prijedor. Dok se cestom kretala glavna udarna grupa nazvana »Putlic« sa tenkovima i drugom motorizacijom, dotle su se druge pomoćne grupe kretale pravcem železničke pruge od Banje Luke ka Prijedoru i po dubini obezbeđivale uspostavljanje fronta prema Kozari. Front prema Kozari uspostavljale su ustaško-domobranske snage Treće brdske brigade, koje su se kretale iza udarne grupe »Putlic« i tako vršile opkoljavanje Kozare sa juga od Ivanjske do Kozarca. Napominjem da za neprijatelja u ovoj ofanzivi prepreke na ovim terenima nisu predstavljale veće poteškoće za njegovo nadiranje na slobodnu teritoriju kozarskog Odreda. On je raspolagao sa dobro obučanim i opremljenim pionirskim jedinicama, koje su vrlo brzo uklanjale prepreke na putu. Mi smo od Kozarca do Mrakovice izvršili prekopavanje puta, porušili više mostova i oborili veći broj stabala na put. Neprijatelj je u svom nadiranju prema Mrakovici brzo opravljao put i raskrčivao cestu, isekao stabla i uklonio ih sa puta uz pomoć svoje mehanizacije. Ovo je i bio najpodesniji teren za zaprečavanje. Međutim, treba napomenuti da je teren čitave Kozare sa svojim blagim i pitomim kosama i padinama bio prohodan za neprijateljske tenkove i drugu motorizaciju. Zbog toga je Kozara i bila vrlo pogodna za brzo opkoljavanje i lako pretresanje svih terena.

Zadnje zatvaranje obruča oko Kozare izvršeno je sa severozapada. Sa ovim snagama neprijatelja vođene su ogorčene borbe na više mesta. Njima su se suprotstavljale snage našeg Prvog i Udamog bataljona uz izvesnu pomoć dela snaga Podgrmečkog odreda, koje su se nalazile na pravcu Suhaća i Bos. Novog. Neprijateljska grupa zvana »Vedel« zaustavljena je u borba-

ma kod Suhača i bilo joj je onemogućeno da brzo prodre do Rudnika »Ljubije« i da se tamo spoji sa neprijateljskim snagama, koje su 10. juna 1942. godine ušle u Prijedor.

Na dan 12. juna 1942. godine u akciju stupaju neprijateljske snage sa polaznih položaja Bos. Novog, Dobrljina i Kostajnice na teren našeg Prvog bataljona u pravcu Pastireva i drugih mesta. Ove neprijateljske snage, koje su se prikupljale prvo u rejonu Sunje, Siska i Majura, na polazne položaje, sa kojih su započeli neprijateljsku ofanzivu, došle su u vremenu od 6. do 12. juna 1942. Ove neprijateljske snage bile su sastavljene od ustaško-domobranskih vojnika specijalno obučениh i pripremljenih za ovu ofanzivu, najvećim delom u Nemačkoj i pod nemačkim instruktorima, o čemu govori izveštaj od 30. juna 1942. upućen od strane Štaba kozarskog Odreda Operativnom štabu za Bosansku krajinu (dokument br. 126. tom IV knjiga 5-a).

Istog dana neprijateljske snage pokušale su napade od pravca Ljubije i Suhače, sa zadatkom da se spoje, ali su u tome bile onemogućene iako su od pravca Ljubije upotrebili i tenkove u ovoj borbi.

Ustaško-domobranske snage Brdske divizije, koje su nastupale u pravcu šume Pastireva i dalje prema Kozari, bile su ojačane sa još dve brdske brigade i jednim bataljonom i, uz podršku brojne artiljerije i avijacije, nastupale su frontalno čitavom širinom na slobodnu teritoriju. Ove neprijateljske snage, pod stalnom borbom na pojedinim sektorima i uz velike gubitke, frontalno su napredovale prema unapred tačno utvrđenom planu. One su pred sobom sve palile i ubijale, tako da se civilno stanovništvo nigde nije moglo skloniti, niti iza neprijateljskih leđa ostati. Oni su sve živo ubijali, ljude i stoku, a okupirana sela palili, tako da smo mi prema dimu koji se dizao sa zgarišta, znali dokle je neprijatelj u toku dana dospeo i gde je zakonačio.

Kada smo od strane štabova našeg Prvog i Udarnog bataljona obavestili da narod sav beži prema Kozari, mi smo upozorili drugove iz štabova bataljona kakva opasnost pretila ako se sav narod povuče u Kozaru i naredili im da narod savetuju da se sakriva u svoja skloništa, gde su se i ranije od neprijatelja skrivali, i da tako ostanu u blizini svojih naselja. Kada smo obavestili da su pokušaji naroda da se sakriva i ostaje na terenu, bili otkriveni od strane neprijatelja i da su svi otkriveni postreljani, te da narod, bez obzira na date savete da ostaje na terenu, beži sa stokom u pravcu Kozare, mi smo narodu pritekli u pomoć, organizovali ga u zbjegovima uz pomoć Partije i organa narodne vlasti. Narod je u bjehu bio smešten po zaseocima i selima gde im je preko NOO-a pružana pomoć u ishrani, pravljenju bajti za smeštaj i drugo. Odmah je od strane Okružnog komiteta partije i Štaba Odreda formirana i posebna grupa koja je bila zadužena za rad s izbeglicama u zbjegovima, kako na pružanju pomoći u ishrani i smeštaju, tako i u suzbijanju neprijateljske propagande i formiranju pozadinskih četa koje su opsluživale narod i borce na položajima.

Neprijateljske jedinice, koje su nastupale preko slobodne teritorije na ovom terenu, vrlo su disciplinovano sprovodili naredbu nemačke Vrhovne komande od 1. februara 1942. upućene nemačkoj Komandi za Jugoistok i odredbe tačke 11. protokola Opatijskog dogovora koji govore o ustanicima i civilnom stanovništvu i postupku prema njima. Sprovodeći genocid uz primenu najsvirepijih mera, ne štedeći ni decu u kolecvi, neprijatelj je ostvarivao svoj pakleni plan, sačinjen pre ofanzive, potpunog ispražnjenja ovih terena Kozare od celokupnog življa. Za što uspešnije ostvarenje toga plana, neprijatelj je koristio i pse tragače za pronalaženje sakrivenih građana. Kada se ovo ima u vidu, onda je lako shvatiti što je sav narod bežao u Kozaru, da tamo nađe spasa za svoj goli život u gustoj kozarskoj šumi i pod za-

-: zi partizana. Mnogi su nas kritikovali zašto smo dozvolili narodu da se >.'-l2ći u Kozaru, zašto ga nismo prisilili da ostane na terenu. Ja i sada postavljam pitanje, koja bi vojska silom zadržala svoj narod koji ga je do tada hranio i branio i u svojim nedrima sakrivao i mirno gledala kako taj narod neprijatelj zverski ubija. Sve su to bile porodice baš tih istih boraca koji su trebali da ih prisiljavaju da ostaju na terenu. Mi smo uz pomoć toga naroda stvorili svoje partizanske jedinice, taj nas je narod skrivao kod svojih kuća u svojim selima, hranio, držao noćne i dnevne straže i obavestavao o svakom neprijateljskom pokretu. Sada, kada mu je zaprijetila smrtna opasnost, mi smo bili dužni da ga branimo i po svaku cenu spasavamo. Mi smo tako mislili tada a ja tako mislim i sada, pored svih podataka i analiza koje su do sada činjene. Zato sam u knjizi »Kozara« i napisao: »Kada bih i danas trebao da donosim odluku uz sve što sam onda znao i što danas znam, doneo bih istu odluku — braniti narod i Kozaru do krajnje vojničke mogućnosti i po svaku cenu.« Ovde se samo postavlja pitanje da li smo sve učinili i da li smo to na najbolji način sproveli u zaštitu naroda i ranjenika i da li smo i šta još trebali poduzeti u skladu sa ondašnjom situacijom i našim mogućnostima. Postavlja se pitanje da li je bilo nekog sigurnijeg zaklona, kako za narod i ranjenike, tako i za vojsku i pogodnije odbrane od same Kozare. Mi tada nismo videli drugih mogućnosti i mislim da smo pravilno postupili što smo spasa tražili u samoj Kozari i njenoj odbrani. To je bio jedini način u ono vreme i u onoj situaciji da se narod i ranjenici spasu od neprijateljske rešenosti da ga fizički uništi. Da nismo tada tako postupili, veliko je pitanje da li bi ova kozarska bitka postala velika epopeja naše narodnooslobodilačke borbe koja je za vreme rata nadahnjivala sve naše borce za velike podvige a napajace i buduće generacije za još veće podvige i herojska dela.

Kada se vidjelo kako neprijatelj postupa sa civilnim stanovništvom i kada smo otkrili prave njegove namere, doneta je odluka i od štaba Drugog bataljona da se sve ugroženo stanovništvo i sa terena dubičkog sreza dublje povuče u šumu, kako bi se spasilo od uništenja.

Da bi se danas moglo suditi o ispravnosti tadašnjih odluka, moraju se realno uzimati u obzir činjenice da je neprijatelj bio rešen, a za to i podučen i opremljen, da u potpunosti sprovede odluku nemačke Vrhovne komande o doslednom sprovođenju genocida, ne samo nad ranjenicima i zarobljenim borcima već i nad celokupnim civilnim stanovništvom. U tom svetlu treba posmatrati ondašnju konkretnu situaciju i donete odluke od strane Štaba Odreda i njegovih drugih štabova.

Neprijateljskim snagama, koje su napadale naše snage na terenu Prvog bataljona od pravaca Bos. Novog, Dobrljina i Kostajnice .trebalo je oko nedelju dana dok su prešle tako kratko ostojanje, dok su stigle na liniju potpunog zatvaranja obruča oko Kozare, na put koji vodi od Prijedora do Dubice. Tek kada su izbile na tu liniju ove neprijateljske snage i spojile se Sa neprijateljskim snagama koje su 10. juna ušle u Prijedor. Sa ovim spajanjem neprijatelj je u potpunosti izvršio opkoljavanje Kozare sa svih strana i uspostavio neprekidni front oko čitave Kozare. Unutar obruča našlo se oko 80.000 civilnog stanovništva, oko 450—500 ranjenika i oko 3.500 naoružanih boraca.

Za sve vreme trajanja neprijateljske ofanzive vođene su žestoke i vrlo krvave borbe. Ove borbe su se odvijale danonoćno. Neprijatelj je vršio danju napade na naše snage, a mi smo noću izvodili kontranapade na neprijateljske snage ili povremeno i po danu vršili zasede i dočekivali neprijatelja na podesnim položajima. Neprijateljske snage, koje su nadirale od pravaca Bos. Novog, Dobrljina i Kostajnice, imale su jako velike gubitke, kako u ljudstvu, tako i u materijalu. Neprijatelj je sve gubitke vrlo brzo popunjavao iz rezervi i stalno pojačava pritisak na naše snage. U svim ovim

borbama neprijatelj je obilato koristio brojnu artiljeriju, avijaciju i nešto tenkova. To im je bilo lako izvodljivo jer su artiljeriju privlačili na same polazne položaje i nesmetano tukli po nama, pošto mi nismo imali čim da im pariramo. Artiljerija je bila tako raspoređena oko Kozare da je tukla svaku tačku u šumi, tukući danonoćno i nanoseći žrtve, kako u ljudstvu, tako i stoci. Ove neprijateljske napade aktivno je podržavala i avijacija, koja se gotovo danonoćno nalazila u vazduhu, izuzev samo kad je vreme bilo loše, a to su bili retki dani za vreme trajanja ofanzive. Neprijateljski aerodromi u Banjoj Luci, Zagrebu i drugi bili su vrlo blizu mesta borbi pa su avioni stalno u talasima dolazili i odlazili posle bombardovanja i mitraljiranja naših položaja.

Za sve vreme trajanja ofanzive i vođenja borbi, neprijatelj je frontalno nastupao prema nama i, kako je nastupao na slobodnu teritoriju i zauzimao je, tako je stvarao neprekidni front prema Kozari. Naše snage vodile su borbe sa neprijateljem na partizanski način ratovanja, putem zaseda ili u noćnim napadima na pojedine delove neprijatelja i tako mu nanosili gubitke i zarobljavali oružje i municiju koja nam je bila potrebna da bismo dalje mogli voditi borbu. I da smo hteli, nismo mogli voditi frontalnu borbu sa neprijateljem jer su naše snage bile neznatne u odnosu na neprijatelja i njegovu tehniku. Mi smo nastojali da neprijatelju zatvorimo pojedine pravce nastupanja koji su za nas bili od vitalnog strategijskog značaja u odbrani naroda i ranjenika ili za izvlačenje i obezbeđenje naših borbenih snaga. Taj način borbe smo primenjivali za sve vreme trajanja ofanzive.

Posle potpunog zatvaranja obruča oko Kozare, mi smo glavninu naših snaga skoncentrisali na onim sektorima Kozare gde su se nalazili ranjenici i civilno stanovništvo sa zadatkom da ih štitimo od neprijateljskog uništenja.

Nastupanje od Banje Luke preko Ivanjske do Kozarca i Prijedora neprijatelj je vršio na taj način što je udarna snaga, koju su sačinjavali nemački vojnici, išla putem u užem frontu. Glavnu udarnu snagu sačinjavali su tenkovi i motomehanizovane jedinice. Iza nemačkih jedinica nastupale su ustaško-domobranske snage, koje su od Ivanjske pa do Kozarca, uključujući i sam Kozarac, zaposele frontalno položaje oko i iznad ceste okrenuti prema Kozari i odmah se na tim položajima ukopali. Sa tih položaja oni su svakodnevno vršili napade na naše snage koje su branile neke visove koji su dominirali mogućim putevima za prodor u Kozaru. Ove neprijateljske snage su više puta dolazile do samih naših položaja u toku dana, ali su ih naše snage u toku noći u protivnapadima vraćali na njihove polazne položaje, koje nismo mogli zauzeti. Levo njihovo krilo obezbeđivale su ustaško-domobranske snage koje su se kretale uzduž pruge od Ivanjske prema Prijedoru i sa svojim desnim krilom održavale stalnu vezu sa nemačkim snagama koje su se probijale i ustaško-domobranskim snagama koje su uspostavljale front oko Kozare.

Posle prodora neprijatelja na slobodnu teritoriju i zaposedanja Kozarca i Prijedora, zaprijetila je opasnost da neprijatelj daljim napredovanjem od Kozarca prema Mrakovici i od Prijedora prema Kozari, direktno ugrozi ranjenike koji su bili na Vitlovskoj i civilno stanovništvo koje se povuklo u Kozaru sa terena novskog i prijedorskog sreza. Zbog toga smo hitno povratili snage našeg Udarog bataljona sa novskog sektora u Kozaru, kako bismo zatvorili ove pravce nadiranja neprijatelja u Kozaru, pošto na tom pravcu nismo imali drugih snaga, osim jednog dela čete Četvrtog bataljona koja je činila posadu Prijedora i koja je uspela, pod borbom, da se povuče iz grada, kada je neprijatelj ulazio u njega. Tako smo mi prema neprijatelju stvarali neku vrstu odbrambenog fronta, onako kako je on uspostavljao front prema nama.

Što se tiče neprijateljskih snaga koje su krenule u ofanzivu 12. juna 1942. godine sa pravca Bos. Novog, Dobrljina i Kostajnice na teren našeg Prvog bataljona, one su odmah krenule frontalno po čitavoj širini u pravcu Kozare. Proboj su vršile u kolonama iz sva tri ova pravca. Kolone su međusobno bile povezane i nisu dozvoljavale da išta živo ostaje iz njihovih leđa. Pokrete su vršile usklađeno, ispomažući vatrom jedna drugu i prema već unapred utvrđenom planu, bez obzira na gubitke koje su u borbama trpele. Noću su se zaustavljali na već unapred određenim položajima. Kolone su se ravnomerno kretale, jedna drugu sačekivale i potpomagale u izvršenju zadataka.

Mi smo se pred neprijateljem povlačili pod borbom, dajući otpore tamo gde nam je to bilo najpovoljnije. Kako se taj naš otpor sprovodio, najbolje se vidi iz izvještaja Štaba Odreda od 11. juna 1942. godine koji je poslat Operativnom štabu za Bosansku krajinu i Štabu Prvog krajiškog odreda, kao i iz izvještaja od 30. juna upućen Operativnom štabu za Bosansku krajinu.

Neki tvrde da smo mi od početka ofanzive vodili protiv neprijatelja frontalne borbe, što je netačno. I da smo to htjeli, mi to ne bismo mogli ostvariti iz prostog razloga jer su naše snage bile premalene za vođenje frontalne borbe protiv neprijatelja koji je oko dvadeset puta bio nadmoćniji u ljudstvu, a u naoružanju je raspolagao celokupnom ratnom tehnikom, dok smo mi imali samo puške i puškomitraljeze sa nešto teških mitraljeza, ali sa vrlo malim brojem municije — onoliko koliko smo oteli od tako nadmoćnog neprijatelja. Zbog toga smo mi od samog neprijateljskog napada — otpočinjanja neprijateljske ofanzive, primenjivali partizanski način ratovanja, jer nam je on jedino omogućavao uspješnije suprostavljanje neprijateljskom nadiranju na slobodnu teritoriju, zaštitu izbeglog stanovništva i ranjenika koji su bili na lečenju na našoj teritoriji. Da nismo primenjivali partizanski način ratovanja, mi od neprijatelja ne bismo mogli oteti toliku municiju i drugo naoružanje. Mi smo vodili borbu za odbranu slobodne teritorije i Kozare preko mesec dana protiv tako nadmoćnog neprijatelja koji se mesecima pripremao za ovu ofanzivu, a koju je planirao da završi za samo nedelju dana. Da nismo primenili partizanski način ratovanja, mi ne bismo neprijatelju drugim načinom mogli naneti tolike gubitke i iscrpiti sve njegove rezerve u ovoj ofanzivi na Drugi krajiški odred i onemogućiti ga da nastavi ofanzivu na Drugi krajiški odred i onemogućiti ga da nastavi ofanzivu planiranu na druge delove slobodne teritorije za oko pola godine.

Naš način ratovanja i pružanja otpora neprijateljskim snagama koje su nadirale na slobodnu teritoriju bio je: dočekivanje pojedinih neprijateljskih snaga na podesnim mestima i u zasedama iznenadno mu nanoseći gubitke prije nego što je i mogao da skoncentriše i upotrebi svoju tehniku. Odmah po iznenadnom izvršenju udara po neprijatelju, mi smo progonili njegove snage, ako su se povlačile, ili smo brzo odstupali sa onih položaja koje je neprijatelj počeo jače tući. Noću, za vreme neprijateljskog bivakovanja, mi smo sa našim snagama napadali pojedine neprijateljske jedinice, nanosili im gubitke i zarobljavali oružje i municiju i tako vršili popunu u naoružanju i municiji naših partizanskih jedinica. U izuzetnim situacijama mi smo sa neprijateljem prihvatili borbu i danju, kada se radilo o neophodnom zadržavanju neprijateljskog nadiranja koje bi ugrožavalo neke naše jedinice, ili kad se radilo o zaštiti naroda. Zbog toga se u našim izveštajima i govori o borbama vođenim na: Orahovi, Lamovitoj, Krnjinu, Suhači, Svodni, Strigovi, Prljugovcu, Dubravi, Karanu i drugima. Uglavnom, tako su se vodile borbe sa neprijateljem sve do potpunog zatvaranja obruča oko same Kozare, između 18. i 20. juna 1942. godine.

Kada je u potpunosti zatvoren obruč oko Kozare i od strane neprijatelja uspostavljen neprekidni front, nešto se izmenila i naša taktika, ne po našoj želji, već po sili prilika. Mi smo tada morali više da koncentrišemo naše najveće snage na sektoru na kome su se nalazili ranjenici i najveći deo civila radi njihove zaštite. To je, uglavnom, teren našeg Drugog bataljona, gde smo skoncentrisali snage naša tri bataljona: Udarni, Prvi i Drugi bataljon. Na taj način mi smo zatvarali ulaze u Kozaru od pravaca: Kozarca, Prijedora i Dubice. Na pravcu od Ivanjske i Lamovite, desno od Kozarca, mi smo sa snagama IV bataljona, koje su ostale u Kozari, zaposedali dominirajuće visove i pružali otpor neprijatelju kad god bi on pokušao da ih zauzme. Ovim snagama u pomoć su priticale i snage našeg Trećeg bataljona i deo zaštitnice Štaba Odreda i odeljenja za vezu. Tako smo uspevali da neprijatelja zadržimo na liniji, koja se pružala pravcem ceste od Ivanjske, preko Lamovite do Kozarca. Naš Treći bataljon je uglavnom bio u rezervi i štitio, za nas neobično važan pravac, od Bos. Gradiške prema Podgradcima i dalje prema Mrakovici i Kozarcu. To je bila glavna osa za podelu Kozare na dva dela, razjedinjavanje naših snaga na dva dela i neposredno dolaženje za leđa neprijatelja našim glavnim snagama, ranjenicima i civilnom stanovništvu koje se nalazilo u kozarskom zbjegu. Zbog toga mi ove snage nismo smeli povlačiti sa ovog terena sve do odluke o proboju iz Kozare. One su samo povremeno upotrebljavane za ispomoc snagama IV bataljona i snagama Drugog bataljona. Ni posle opkoljavanja Kozare, naša borba nije vođena čisto frontalno na čitavoj liniji fronta, ali smo neke tačke otpora držali po svaku cenu, jer su one bile presudne za izvršenje našeg osnovnog zadatka – zaštite ranjenika i civilnog stanovništva. Mi tu nismo imali drugo šta da biramo, već da pružamo otpor neprijatelju sve do krajnjih naših mogućnosti. Kod izvođenja naših napada na neprijatelja, mi smo koncentrisanim snagama napadali pojedine neprijateljske delove na čisto partizanski način ratovanja, nanosili mu gubitke, zarobljavali neprijateljske snage i naoružanje, otvarali povremeno neprijateljski obruč i iz njega izbacivali civilno stanovništvo neprijatelju iza leđa, koji su odlazili na svoja zgorišta. I sa izbacivanjem civila iz obruča nije išlo lako. Narod se teško usuđivao da ide neprijatelju iza leđa na one terene na kojima nije bilo partizanskih snaga koje će ih štititi od neprijatelja, pa su radije ostajali sa nama u obruču, govoreći: »Ostajemo skupa sa vama, pa što bude vama, nek bude i nama.« U takvoj situaciji nisu se mogli iskoristiti u potpunosti naši proboji neprijateljskih linija, sve dok na teren Prvog bataljona nisu došle snage naše Prve udarne brigade. Čak se ni mi ranije nismo usuđivali vršiti proboj iz Kozare i izvlačiti ranjenike, jer smo trebali ići u nepoznato i na terene koji su bili daleko nepovoljniji, za manevrisanje i izbegavanje glavnom udaru neprijatelja po našim snagama, ranjenicima i stanovništvu. Kozara i njena gusta šuma, bar donekle pružala nam je zaklone i uspešnije manevrisanje. Danas, kada pozitivno znamo pravu zamisao neprijatelja i njegovu nameru, od koje nije odustajao ni po koju cenu, mi možemo pretpostavljati da bi bilo bolje da smo se ranije probili iz obruča. No, mi i danas ne možemo sa sigurnošću tvrditi da i neprijatelj ne bi menjao svoju odluku da smo se svi probili iz obruča i izašli iz Kozare i da nas on ne bi progonio i možda, i veće žrtve naneo. Cilj neprijatelja je bio, kad je krenuo u ofanzivu na Kozaru, da uništi partizane Kozare i istrebi sav narod sa tih područja, zato nije isključeno da on ne bi bar delimično odustao od daljeg pretresa Kozare i sa delom snaga i svoje ratne tehnike nastavio naše proganjanje sa namerom da nas uništi. Međutim, kada se mi u celosti nismo uspele probiti iz Kozare, neprijatelj je tvrdoglavo nastavljao dalje pretresanje Kozare, zanemarujući one naše snage koje su se uspele probiti iz obruča, verovatno zbog toga što je svoje rezerve, sa kojima je raspolagao u početku ofanzive, bio uglavnom iscrpio u dugotrajnim i neprekidnim borbama koje su trajale sve

do našeg proboja. Zato je neprijatelj sve svoje raspoložive snage usmeno na dalje pretresanje šume Kozare, zarobljavanje naših ranjenika i civilnog stanovništva, kao i uništenje partizanskih snaga zaostalih u Kozari, u čemu je samo delimično uspeo.

Posle potpunog okruženja Kozare i dobivenih informacija o pravim namerama neprijatelja u ovoj ofanzivi, mi smo u novonastaloj situaciji pred Stab Odreda i naše snage postavili sledeće zadatke:

1. Zaštititi po svaku cenu i spasiti ranjenike koji su se zatekli na Kozari ili su u toku ofanzive bili ranjeni.
2. Zaštititi narod od neprijateljskog uništenja u zbegovima i što više prebaciti ga neprijatelju za leđa, na teren našeg Prvog bataljona.
3. Očuvati naše borbene snage i, po mogućnosti, što više pojačati ih sa novim borcima te vršiti stalnu popunu jedinica iz rezervnih četa. Od neprijatelja otimati što više municije i naoružanja, da bi mogli dalje nastavljati borbu uz maksimalnu štednju municije i njeno što efikasnije iskorišćavanje, otvaranjem vatre na neprijatelja kada su osigurani dobri pogoci. Zato smo i uspeli naneti neprijatelju tako velike gubitke, jer je svaki naš borac u proseku izbacio preko dva neprijateljska vojnika iz stroja.
4. Redovno vršiti snadbevanje sa hranom vojske i stanovništva koje je bilo u zbegovima i brinuti se o njihovom zdravstvenom stanju i suzbijanju zaraza, koje su se eventualno mogle pojaviti, zbog velike koncentracije ljudstva i stoke na tako malom prostoru. Pravljenje skloništa u vidu bajti radi zaštite naroda od nevremena i pružanje drugih usluga i raznih obaveštenja.
5. Vršiti suzbijanje neprijateljske propagande vršene putem bacanja letaka iz aviona i na druge načine i suzbijati pojave eventualne demoralizacije kod civilnog stanovništva u zbegovima.
6. Glavni zadatak bio nam je sprečavanje neprijatelja da dublje prodre u Kozaru i da nam ugrozi ranjenike i narod.
7. Praćenje daljih neprijateljskih namera i vršenje priprema za eventualni proboj iz neprijateljskog obruča, ukoliko ne mognemo bezbednije ostaniti u Kozari.

Uporedo sa ovim našim zadacima, kako smo ih mi tada bili formulisali, mi smo stalno pokušavali da se dogovorimo sa Operativnim štabom za Bos. krajinu o načinu razbijanja neprijateljske ofanzive, spašavanju ranjenika i civila i njihovom izvlačenju iz obruča uz pomoć snaga Prve krajiške brigade, snaga našeg IV bataljona koje su bile odsečene od Kozare i dela snaga Prvog krajiškog — Podgrmečkog odreda.

Ispunjenje ovako postavljenih zadataka bilo je skopčano sa velikim teškoćama. Pre svega, neprijateljske snage koje su nas opkoljavale, bile su veoma brojne i čvrsto rešene da unište narod i partizane, za to su imali veliku raspoloživu snagu i sredstva. Glavnu neprijateljsku snagu sačinjavale su nemačke jedinice pod čijom je komandom ofanziva organizovana i sprovedena. Ustaško-domobranske snage, koje su učestvovala u ofanzivi, posebno su obučavane za ovu ofanzivu od strane nemačkih instruktora. Neprijatelj je raspolagao sa velikim brojem rezervnih snaga, kako u ljudstvu, tako i materijalu i vrlo brzo je nadoknađivao svoje gubitke. Obruč oko Kozare prostirao se po dubini i činile su ga dobro utvrđene fortifikacione linije, sačinjene i od čvrsto povezanih otpornih tačaka, koje su se u sadejstvu ispomagale vatrom. Neprijateljska artiljerija je bila fako raspoređena oko Kozare da je mogla da tuče svaki položaj u Kozari i da vrlo brzo prenosi vatru sa jednog na drugi položaj. Tenkovske jedinice vršile su ispomoć u učvršćivanju obruča oko Kozare, naročito na liniji Prijedor — Bos. Dubica i Prijedor — Kozarac. Neprijateljska avijacija je stalno bila u zraku iznad Kozare, bombardovala je i mitraljirala naše položaje, bacala neprijateljske letke i osmatrala naše pokrete.

Naše partizanske snage, koje su se nalazile u obruču, morale su da vode svakodnevnu borbu sa neprijateljem, a borba je svakim danom postajala sve teža i žešća, a time i naši gubici su bili veći.

Pokušaji Operativnog štaba za Bosansku krajinu da Kozaru rastereti putem napada na gradove Bosanske krajine (Sanski Most, Krupu, Bosanski Novi, Dobrljin i druga mesta), koje je neprijatelj držao, nije dao željene rezultate.

Nemačka komanda, pod kojom su bile objeinjene sve snage, koje su učestvovala u ofanzivi na Kozaru, nije dozvoljavala da se ni jedan vojnik za druge zadatke odvoji dok se nije završila ofanziva na Kozaru. Neprijateljske snage u napadu na Kozaru, ne samo da nisu slabile, ukoliko su borbe i vreme odmicali već su se iz dana u dan Sve više pojačavale. Neprijatelj je stalno dovodio nove i sveže snage i stalno ih ubacivao u borbu. U toj i takvoj situaciji sve jačeg i tešnjeg stezanja obruča oko nas i pojačavanja neprijateljskog pritiska, mi smo dolazili do zaključka da ćemo morati da se probijamo iz neprijateljskog obruča, pošto nam se sve više ugrožavao manevarski prostor u samoj Kozari.

Pre svega, mi smo nastojali da dobijemo što detaljnija obaveštenja o neprijateljskim snagama, njihovom rasporedu i namerama. Međutim, moram da kažem da se do podataka vrlo teško dolazilo i oni su bili vrlo šturi. Naša glavna obaveštenja do početka ofanzive, uglavnom su dobijana preko partijskih veza i obaveštenja naših saradnika. Još dok su trajale pripreme neprijatelja za otpočinjanje ofanzive, pohapšeni su mnogi saradnici NOP-a i članovi Partije za koje je neprijatelj znao. Zavedena je stroga kontrola civilnog stanovništva u sve gradove oko Kozare i tako su pokidane naše brojne veze preko kojih smo dobijali podatke od partijskih organizacija i saradnika. Preko svojih saradnika i obaveštajaca neprijatelj je širio dezinformacije koje su i do nas dopirale, stvarale zabunu i širile netačne vesti, koje mi nismo mogli proveravati i tako je neprijatelj prikrivao svoje planove i stvarne namere. Za vreme neprijateljskog opkoljavanja Kozare, neprijatelj je pred sobom terao i sve civilno stanovništvo iz naseljenih mesta, koje nam je u ranijim borbama sa neprijateljem pružalo dragocene podatke o pravcima kretanja neprijatelja i veličini njegovih snaga, pa nam je i ta mogućnost ovog puta bila uskraćena. Od strane susednih partizanskih odreda i drugih partizanskih štabova nismo mogli dobiti nikakva obaveštenja. Praktično smo bili odsečeni od svih i nismo mogli dobiti nikakva obaveštenja van obruča. Sva obaveštenja su se svela na naše osmatranje neprijatelja i njegovo praćenje putem osmatranja i izviđanja, kao i dobijanje obaveštenja od zarobljenih neprijateljskih oficira i vojnika. U takvoj situaciji mi smo i poduzimali one mere za koje smo smatrali da nam najviše omogućuju zaštitu ranjenika i naroda u zbegovima. Tome su bile podređene sve naše mere i aktivnosti.

Najveći deo civilnog stanovništva i gotovo svi ranjenici nalazili su se na Vitlovskej i okolo nje — civilno stanovništvo u dolini reke Mlječanice i na sektoru manastira Moštanice i nekim drugim delovima Kozare, uglavnom, na onim terenima koji su ranije štatile snage Drugog bataljona. Posle zatvaranja obruča, ovaj teren su štitala tri bataljona, Udarni, Prvi i Drugi bataljon i oni su prema neprijatelju uspostavili front, koji smo morali uporno braniti od neprijateljskog napadanja, jer tu više nije bilo drugog izašaja. Od samog zatvaranja neprijateljskog obruča mi smo i sami poduzimali niz napada na neprijatelja, ali smo sve te akcije izvodili na čisto partizanski način ratovanja. Akcije su planirane i izvođene na pojedinim delovima fronta i protiv pojedinih delova neprijateljskih snaga. Na taj način neprijatelju su nanošeni veliki gubici a to nije bilo frontalno vođenje borbi. Te akcije treba odvojiti od frontalnog obezbeđenja tih terena, koje smo morali sprovesti usled neprijateljske blizine ranjenicima i civilnom stanovni-

štvu koje se bilo sklonilo u Kozaru. U ovim akcijama zarobljavan je i veliki broj neprijateljskih vojnika i oficira koji su nam davali dragocene podatke o neprijateljskoj snazi i namerama. U ovim akcijama zarobljavana je i velika količina oružja i municije od neprijatelja, koja nam je bila neophodna za popunu i omogućavanje daljeg vođenja borbe. Više puta na ovom sektoru vršeno je probijanje neprijateljskog obruča i omogućavano civilnom stanovništvu da se vraća svojim kućama na popaljena zgarišta. Narod je teško izlazio iz obruča pošto na terenu, na koji je trebalo da se vraćaju, nije bilo partizanskih snaga. Tek kada se doznalo da se na sektoru oko Bos. Novog i oko Dobrljina nalaze snage Prve krajiške brigade, narod je pristajao da se vraća kućama. Uspevalo se svaki puta da se deo naroda izvuče iz obruča a najviše ih je izašlo iz obruča u vrijeme proboja naših snaga iz Kozare na dan 3/4. juli 1942. godine. Tako je po završetku ofanzive na Kozaru, prema kazivanju drugova — partijskih i drugih rukovodilaca bilo na terenu novskog sreza i Dobrljina oko 60% civila u odnosu na stanje pre početka ofanzive.

Čim smo saznali da je neprijatelj krenuo u ofanzivu na Kozaru sa namerom da uništi partizane i protera narod sa svojih ognjišta, mi smo u Štabu Odreda održali savetovanje sa članovima Štaba Odreda (bez prisustva političkog komesara jer se nalazio van Kozare), jednim brojem članova Okružnog komiteta za Kozaru na čelu sa sekretarom Komiteta, članovima agitpropa Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu i dvojicom drugova — članova CK Hrvatske, koji su se za vreme ofanzive zatekli na našem terenu, pošto nisu mogli preko Save da se prebace u Slavoniju. Ovi drugovi iz Hrvatske govorili su nam o iskustvima neprijateljske ofanzive na Petrovu goru i o načinu sklanjanja ranjenika u podzemna skloništa. Mi smo na savetovanju zaključili sledeće:

Odmah su poduzete mere oko kopanja podzemnih skloništa za smeštaj, u prvom redu ranjenika, naročito onih težih koji ne mogu da se kreću, a niti da se nose zbog opasnosti po život. Ova skloništa trebalo je odmah kopati kod odredske bolnice na Vitlovskoj, odnosno na mestu koje je skrivito i podesno za smeštaj ranjenika iz bolnice na Vitlovskoj. Isto tako, izdato je naređenje svim bataljonima, koji su imali ambulante i ranjenike, da kopaju skloništa za smeštaj svojih ranjenika i bolesnika. Izdato je naređenje za kopanje zemunice i za smeštaj štamparije, dela hrane i druge opreme, koju ne možemo nositi sa sobom. Skrenuta je pažnja svima da ove zemunice kopaju poverljiva lica — po mogućnosti članovi Partije i da se one kopaju na dobro skrivenim i teže pristupačnim terenima. Preporučeno je da se pregleda teren i po mogućnosti iznalaze prirodna skloništa — podzemna, jer su ona podesnija i sigurnija da ih neprijatelj neće otkriti. Vršene su pripreme i za zakopavanje arhive koju nismo mogli nositi, kao i druge opreme.

Kada smo procenili da otpada mogućnost našeg proboja preko Save u pravcu Slavonije, zbog nedostatka tehničkih mogućnosti i jake neprijateljske blokade sa te strane, ili eventualnog proboja prema Motajici i centralnoj Bosni, izdato je naređenje Štabu Trećeg bataljona da svoje čete uglavnom drži više na okupu i da samo straže drži na položajima prema neprijatelju, te da budu spremni za eventualni brzi pokret. Naređenje o pokretu mogu dobiti i putem telefona. Sličnu naredbu dobio je i naš IV bataljon, ali je kod njega situacija bila drukčija, jer su oni morali svakodnevno da vode borbe sa neprijateljem koji je stalno pokušavao da prodre u Kozaru na pravcima koje je branio ovaj bataljon. Slična naredba izdata je štapskoj zaštitnici i vođu za vezu i to mnogo pre nego je doneta konačna odluka o mestu i vremenu proboja iz neprijateljskog obruča.

Prema datoj naredbi za kopanje podzemnih skloništa, svi su pristupili izvršenju ovog zadatka onako kako su znali i umeli. U neka od ovih iskopa-

nih skloništa bili su smešteni ranjenici i bolničko osoblje, ali su, uglavnom, bili otkriveni od neprijatelja i svi pobijeni. Ova skloništa su kopana na brzinu i dosta nestručno, naročito u pogledu kamufliranja, pa ih je neprijatelj otkrio, jer je detaljno vršio pretres Kozare, a koristio je i pse tražake, koji su bili specijalno obučeni za otkrivanje skrovišta. Tako su otkrivena i mnoga skloništa u kojima je bila zakopana hrana i drugi materijal.

Činjene su nam zamerke od pojedinih drugova što se prije nismo odlučili na izlazak iz obruča, kada smo ga više puta razbijali i na više mesta. Na tu našu odluku uticalo je više okolnosti, zbog kojih se mi nismo mogli ranije odlučiti za izvlačenje iz neprijateljskog obruča. Najteže nam je bilo da se odlučimo za pravac proboja i pravac daljeg kretanja. Tu smo morali pre svega voditi računa šta da radimo ako nas neprijatelj bude dalje progonio. Trebalo je nositi veliki broj ranjenika i prelaziti velike terene, sa mnogim prirodnim preprekama i neprijateljskim uporištima za čije savladavanje nismo imali dovoljno snage. Dosta dugo smatrali smo u takvoj situaciji da nam je ostanak u Kozari pružao najveću bezbednost. Tražili smo i očekivali pomoć od naših snaga koje su bile van obruča i koje su bile pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Odgovor a i pomoć nam nije stizala, pa smo je, prirodno, morali čekati, jer nam je prihvatanje ranjenika bilo neophodno, kako bi se oni što bezbednije prebacili do slobodne teritorije Podgrmeča. Dok smo očekivali odgovor od našeg Operativnog štaba za Bosansku krajinu, mi smo ispitivali neprijateljske snage na više sektora na kojima smo mislili da bi mogli vršiti proboj. Za pokretanje tako velikog broja ranjenika trebalo je izvršiti obimne pripreme. Trebalo je pripremiti i civilno stanovništvo za izlaženje iz neprijateljskog obruča, kako i na koji način ih prebaciti u njihova sela i kako ih tamo zaštititi od neprijatelja. Već sam ranije napomenuo da nismo mogli u dovoljnoj mери da iskoristimo probijanje neprijateljskog obruča i to više puta u pogledu izlaženja naroda iz Kozare na terene koji nisu zaštićeni od naših snaga. Sve je to doprinosilo da ranije nismo mogli da se odlučimo na izvlačenje iz neprijateljskog obruča i napuštanje Kozare, jer nismo znali kuda da idemo i šta nas sve čeka na tom putu. Radi toga nam je bio neophodan dogovor sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu i uspostavljanje veza sa Prvom krajiškom brigadom i snagama našeg Četvrtog bataljona, koje su bile odsečene od Kozare u prvim danima neprijateljske ofanzive.

Donošenje odluke za proboj iz Kozare

Odluku o probouju iz neprijateljskog obruča i napuštanje Kozare doneli smo u momentu kada nam je zapretila opasnost da snage Odreda budu razdeljene na dva dela i kad smo se uverili da više nemamo snage da tu neprijateljsku nameru i osujetimo.

Na dan 23. juna 1942. godine jake neprijateljske snage sa istočne zaprečne strane od pravaca sela Šimići i Mičije krenule su u napad na naše slabije snage koje su kontrolisale ove pravce i zauzele brdo Knjin. Pošto nam je zapretila opasnost od neprijateljskih napada sa ove strane i daljeg mogućeg napredovanja neprijatelja kosom od Krajina dublje u Kozaru, što bi ugrozilo snage našeg IV bataljona, koje su obezbeđivale teren od pravca Ivanjska — Kozarac i dovele u opasnost i sam Štab Odreda, to smo mi skoncentrisali deo snaga našeg Četvrtog i deo snaga Trećeg bataljona (oko dvije čete) i u noći 30. juna napali ove neprijateljske snage i proterali ih sa brda Krajina. Tom prilikom je zarobljen jedan protivkolski top sa 120 granata. Zarobljena su i četiri p. mitraljeza, jedan ručni bacač i oko 20 pušaka i prilična količina municije. Ovaj protivkolski top prevučen je prilikom našeg proboja iz obruča preko ceste Prijedor — Dubica i štitio je cestu od nadržanja neprijateljskih tenkova od pravca Prijedora sve do blizu 9 sati na

dan našeg proboja. Kada je istrošena municija, top je upućen dalje prema Karanu, gde se nalazila Prva krajiška brigada, a kasnije prebačen u Podgrmeč po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Kada je formirana Druga krajiška brigada, ovaj je top ušao u njen sastav.

Od zarobljenih neprijateljskih vojnika na brdu Krnjinu u akciji od 30. juna 1942. godine doznali smo da se neprijatelj priprema za konačni obračun sa nama i potpuni pretres Kozare i da su oni takav zadatak i dobili. Sutradan po izvođenju ove naše akcije na Krnjinu, neprijatelj je sa još jačim snagama poduzeo nove napade na ovom sektoru i primorao naše snage da se povuku, a neprijatelj je ponovo zaposeo Krnjin.

Odmah posle ponovnog zauzimanja Krajina od strane neprijateljskih snaga, već 1. jula 1942. otpočela je neprijateljska ponovna ofanziva i napadi na naše položaje od pravca Kozarca cestom prema Mrakovici. Neprijatelj je žestoko tukao naše otporne tačke na Kozaračkom kamenu i druge položaje koje su držale snage našeg Udarnog bataljona. Na ovom sektoru neprijatelj je koncentrisao brojnu artiljeriju i dovodio u talasima neprekidno avijaciju, koja je žestoko tukla naše položaje čitav jedan dan i tako izvršio pripreme za dalje nadiranje prema Mrakovici. Posle izvršene pripremne vatre, neprijatelj je sutradan krenuo sa tenkovima i pešadijom u napad, raščišćavajući zakrčenu cestu pod vatrom i postepeno napredujući u pravcu Mrakovice. Artiljerijska i avionska vatra je bila ubitačna i vrlo sistematična, tukli svaki kutak ovog terena, tako da se naše snage nisu mogle na njemu zadržati jer su trpile velike gubitke. Naše snage povukle su se sa Kozaračkog kamena i položaja oko njega do pod samu Mrakovicu i zaposeli visove ispred Mrakovice, a Štab Bataljona smestio se na samoj Mrakovici. O ovom neprijateljskom napadu i povlačenju naših snaga sa Kozaračkog kamena, istog dana nas je obavestio Štab Bataljona, odnosno njen komandant drug Ranko šipka. Njegovo je mišljenje bilo da će teško moći njegov bataljon da duže zadržava neprijatelja u njegovom nadiranju prema Mrakovici do konačnog zauzimanja. Kako smo prethodnih dana dobili obaveštenje od zarobljenih neprijateljskih vojnika na brdu Krnjinu da neprijatelj kreće u konačni obračun sa nama, to smo očekivali da otpočne neprijateljski napad na naše položaje i od pravca Bos. Gradiške, preko petnaestog kilometra prema Podgradcima i dalje prema Mrakovici i da će se ove dve neprijateljske kolone na tom pravcu i spojiti. Spajanje ovih dveju neprijateljskih kolona značilo bi za nas ono najgore, čega smo se stalno plašili, a to je podela Odreda i Kozare na dva dela i dolaženje neprijateljskih snaga na dominirajuće položaje i zalaženje za leđa našim snagama, koje su branile ranjenike i narod i stezanje još više obruča oko tih naših snaga i njihovog dovođenja u vrlo tešku situaciju, jer im se smanjuje manevarski prostor i daje mogućnost neprijatelju da na manjem prostoru nanosi veće gubitke našim snagama i čvršće stegne obruč oko njih.

U takvoj situaciji mi smo se putem telefona i kurira dogovorili da održimo sastanak na samoj Mrakovici i da se dogovorimo šta dalje da činimo i kakve mere da poduzmemo. Sastanak je zakazan i održan na Mrakovici 2. jula 1942. negdje oko podne, iza same Mrakovice na proplanku ispod puta koji vodi od Mrakovice prema Podgradcima, u neposrednoj blizini iza tadašnjeg hotela — kafane, koju je pre rata držao Eminbeg, ne znam da li mu je to pravo ime, ali su ga svi tako zvali. I sada novoizgrađeni hotel na Mrakovici nalazi se nedaleko od tog mesta, gde je održan taj sudbonosni sastanak i doneta odluka za proboj naših snaga iz neprijateljskog obruča i napuštanje terena Kozare.

Na ovom sastanku bili su prisutni sledeći drugovi: Stišović Obren-Ob-rad, komandant kozarskog Odreda, Josip Mažar šoša, zamenik komandanta Odreda, Branko Babič, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, dr Al-

fred Hržehak, šef odredskog saniteta i Ranko Šipka, komandant Udarnog bataljona.

Kada smo se okupili na Mrakovici, borba se bila rasplamsala u svoj svojoj žestini, artiljerija je tukla na sve strane, a avioni su stalno zasipali šumu i naše položaje bez prestanka, mitraljeska i puščana vatra bivala je sve jača. Mi smo neko vreme osmatrali borbu i interesovali se dokle je neprijatelj uspeo da dođe i kakvi su izgledi za dalju odbranu Mrakovice. Svi smo se na licu mesta složili da ta odbrana dugo ne može trajaati, jer se neprijateljski pritisak stalno pojačavao, a naše snage, koje su ove položaje branile, bile su sve iscrpljenije i brojčano slabije, jer su trpele velike gubitke. Već se osećao i nedostatak municije, koja je naglo trošena, a mogućnosti za popunu su bile neznatne. Neprijatelj se nije osvrtao na gubitke, brzo ih je nadoknađivao ubacujući u borbu sve brojnije nove, sveže i odmorne snage i stalno pojačavao borbu, tukući sa zemlje i iz vazduha iz sve raspoložive ratne tehnike. Tu smo zaključili da je neprijatelj, posle predaha i popune u ljudstvu i materijalu, krenuo u odsudnu bitku sa zadatkom da se što pre dočepa Mrakovice i čvršćeg stezanja obruča oko naših snaga radi našeg konačnog uništenja i čišćenja Kozare.

Posle osmatranja situacije na terenu, mi smo se povukli sa Mrakovice na mesto koje sam već naveo i tu u navedenom sastavu održali satsanak. Komandant Udarnog bataljona nas je izvestio detaljnije o situaciji u Bataljonu, njegovoj borbenoj spremnosti, stanju municije i situaciji na frontu. Drug šoša nas je obavestio o situaciji na terenu Drugog bataljona, jer se on duže vremena nalazio tamo sa drugovima članovima Operativnog štaba za Bosansku krajinu: Milošem Šiljegovićem i Ratkom Vujovićem čocetom. Sva trojica njih nalazila su se po dogovoru na terenu Drugog bataljona sa zadatkom da koordiniraju naše akcije između Prvog i Drugog bataljona, koji su se nalazili na najugroženijem položaju u odbrani ranjenika i civilnog Stanovništva. Šoša i Miloš Šiljegović dobro su poznavali baš te terene jer su na njima ranije duže vreme bili sa jedinicama. Ja sam skup informisao o situaciji na terenu Četvrtog bataljona i borbama koje smo vodili tih dana sa neprijateljskim snagama na brdu Krnjinu. Dr Alfred Hržehak nas je informisao o stanju ranjenika i pripremi skloništa za njihovo eventualno sakrivanje. Drug Branko Babič nas je informisao o stanju kod civilnog Stanovništva i njihovom raspoloženju, kao i radu zadužene grupe sa njima.

Procenjujući konkretnu situaciju na bojištu, jednoglasno smo se složili da je neprijatelj krenuo u konačni pretres Kozare i da mu se naše snage ne mogu duže odupirati, te moramo tražiti novi izlaz iz novonastale situacije. Zaključili smo da u Kozari ne možemo duže ostati i da se iz obruča moramo probijati i to je bio jednoglasni zaključak. Postavilo se pitanje na koju stranu vršiti proboj, kojim se pravcem dalje kretati i na koji teren se prebacivati, kada napustimo Kozaru. Oko toga pitanja smo se najduže zadržali. Vrlo brzo smo se složili da se moramo probijati prema Podgrmeču, na njegovu slobodnu teritoriju. Za taj pravac postojale su dve mogućnosti: jedna je bila da vršimo proboj u pravcu Lamovite, prema Maričkoj i dalje u pravcu Podgrmeča. Ovaj pravac nam je pružao neke šanse. Pre svega, trebali smo da razbijemo neprijateljski obruč – liniju, koja se nalazila na putu od Ivaniske do Kozarca i liniju na pruži Ivanjska – Prijedor, nekih težih prirodnih prepreka na ovom pravcu za savlađivanje nismo imali, a teren smo dosta dobro poznavali. Međutim, ovaj pravac imao je i znatnih nepovoljnosti za nas. On je bio dosta blizu Banjoj Luci, odakle je neprijatelj mogao vrlo brzo da dobije pojačanja i da nas progoni. Teren je bio prohodan za tenkove, a mi nismo raspolagali sa protivtenkovskim oruđima, izuzev protivkolskog topa koga smo na Krnjinu zarobili sa malim brojem granata. Najveći nedostatak ovog pravca bio je taj što su nam ranjenici i narod bili sasvim na drugoj strani i u situaciji kada je neprijatelj već napadao Mrakovicu i

pretio svaki čas da je zauzme, postavljalo se pitanje da li ćemo stići da prebacimo narod i ranjenike na pravac proboja preko Lamovite. Konačno smo se složili da nam ostaje jedini izbor da proboj vršimo preko ceste Prijedor – Bos. Dubica na teren Prvog bataljona, prema Paranu i Pastirevu a po potrebi da se kasnije prebacimo preko Sane (reke) u pravcu Podgrmeča. Već tada se na terenu oko Dobrljina nalazila Prva krajiška brigada na čiju smo pomoć računali u slučaju potrebe, naročito kod prihvatanja ranjenika i njihovog daljeg prebacivanja za Podgrmeč. Ovaj pravac proboja bio nam je podesan i za pregrupisavanje naših snaga i njihovog privlačenja do mesta proboja, a da te pripreme ne budu od neprijatelja otkrivene jer je čitav teren pokriven gustom šumom. Neprijateljski obruč, gde smo odabrali proboj, nije jače obezbeđivan po dubini. Najbliže neprijateljske snage na drugoj strani preko ceste nalazile su se na pravcu Prijedora i na Planinici, koje smo mi u toku noći mogli da zaobiđemo i postavimo naša obezbeđenja i omogućimo nesmetano kretanje dalje prema Karanu i Pastirevu. Na ovom sektoru nije bilo ni mnogo pešadije jer su se sučeljavale dvije neprijateljske jedinice, kako šii\o bili obavešteni, ali su održavanje obruča oko Kozare na ovom sektoru ispomagali neprijateljski tenkovi koji su se stalno cestom kretali gore-dole i tako izviđali i obezbeđivali teren. Pošto smo proboj planirali u toku noći, tenkovi nam nisu bili nepremostiva prepreka. Ja sam imao iskustvo stečeno u Španiji u noćnim borbama sa tenkovima, lako ih je zapaliti sa benzinom napunjenim flašama, koje su začepljene krpom natopljenom benzinom. Potrebno je odabrati sigurne i hrabre borce koji će se tenku približiti na odstojanje sa koga ga mogu sigurno pogoditi i to po mogućnosti u kupolu. Prethodno se krpa zapali a zatim flaša baci na tenk. Zapaljeni benzin se razliva po tenku i sigurno ga pali. Posada mora da napusti tenk, ili da u njemu izgori. U probou smo tako i postupili i više tenkova smo zapalili. Benzin smo izvukli iz zarobljenih neprijateljskih tenkova koje smo pred početak ofanzive zarobili u borbi sa Francetićevom legijom, a potom na volovima i uz pomoć ljudi dublje u šumu izvukli.

Teren preko koga smo trebali dalje da se krećemo bio nam je dobro poznat. Po konfiguraciji i po pošumljenosti, teren je takođe bio podesan. Ipak najpresudnije je bilo za odabiranje ovog pravca što su se na njemu nalazili svi ranjenici i veliki deo naroda, kao i zbog prisustva Prve krajiške brigade na terenu Prvog bataljona (na sektoru Pastireva).

Na tome pravcu sve do samog dana našeg proboja nalazile su se ustaško-domobranske snage sa kojima smo svakodnevno vodili borbe, nanosili im velike gubitke i više puta probijali njihove linije. Računali smo da ćemo i ovog puta sa većom koncentracijom naših snaga i odlučnijim udarom po njima uspeti da probijemo obruč i izvedemo ranjenike, narod i borce iz Kozare. Kada smo donosili odluku o našem probou iz neprijateljskog obruča, nismo ništa znali o neprijateljskim planovima, o istovremenom, i gotovo na istom mestu, otpočinjanju njihovog odlučnog napada na naše položaje i njihove namere da dalje krenu u Kozaru. Isto tako, mi nismo ništa znali o dolasku nemačkih snaga i na ovaj sektor kao pojačanje i glavna neprijateljska snaga za njihovo dalje nastavljanje ofanzive, radi našeg konačnog uništenja i detaljnog pretresa Kozare. Putem osmatranja primećeno je kretanje neprijateljskih snaga i dolaženje nekih pojačanja, ali neprijatelj je to činio i ranije radi popune izbačenih vojnika iz stroja, ili zamene svojih jedinica, novim i svežim snagama, pa smo pretpostavljali da to čini i ovog puta. No, ipak treba reći da smo mi očekivali brzo otpočinjanje neprijateljskih napada na naše snage, radi konačnog obračuna, zato smo se i žurili da pre njegovog napada, mi izvršimo prodor na slobodnu teritoriju i izađemo iz neprijateljskog obruča, napuštajući Kozaru. Međutim, desilo se ono najgore. Neprijatelj je planirao da svoj napad otpočne na naše položaje i na ovoj strani na dan 5. jula 1942. godine, a mi smo planirali naš probou 3/4. jula, nepu-

ni dan pre planiranog neprijateljskog otpočinjanja napada na naše položaje. Zbog toga neprijatelj je na ovom sektoru uoči samog našeg napada doveo znatna pojačanja, među kojima su bile i nemačke jedinice, pa je tako dobro utvrdio i ojačao svoje položaje baš na pravcu kuda je trebalo da napadaju snage našeg Drugog i Trećeg bataljona. Praktično, nas nije imao ko da obavesti o dolasku neprijateljskih pojačanja, jer je taj sektor bio u potpunosti ispražnjen od strane neprijatelja i sve civilno stanovništvo proterano. Zato o dolasku nemačkih snaga — 734. pešadijskog puka 704. nemačke divizije, koje su imale zadatak da 5. jula 1942. godine sa ovog sektora krenu u napad radi pretresa Kozare, nije imao ko da nas obavesti. No, stoji činjenica da smo se mi odlučili za napad na neprijateljske položaje na ovom sektoru i verovatno da mi našu odluku ne bismo menjali i da smo znali da su i na ovaj sektor stigle nemačke snage, mi smo i do tada sa njima vodili borbu, i nismo od toga odustajali. Mi smo cenili sveopštu situaciju i na osnovu te procene odredili pravac i vreme za naš napad i probijanje iz obruča i verovatno da našu odluku ne bismo menjali zbog prisustva nemačkih snaga i na ovom sektoru, kada znamo da ih je bilo i na drugim sektorima. Na našu odluku presudnu ulogu imali su: teren, blizina pravcu proboja ranjenika, naroda i naših jedinica van neprijateljskog obruča koje su nas mogle prihvatiti i ukazati pomoć, a koju smo već ranije zahtevali i očekivali.

Na dan 2. jula 1942. godine na sastanku na Mrakovici, konačno smo se dogovorili uz jednoglasni pristanak svih prisutnih drugova da se proboj iz neprijateljskog obruča izvrši na dan 3. na 4. juli 1942. u pravcu Jelovca, Jutrogošte i Karana, gde smo očekivali susret sa snagama Prve krajiške brigade. Glavno prikupljanje snaga za proboj trebalo je da se izvrši u toku 3. jula po danu. U probouju trebalo je da učestvuju snage naša četiri bataljona i to: Udarni, Prvi, Drugi i Treći bataljon, a IV bataljon je određen za rezervu i da štiti leđa našim snagama koje učestvuju u probouju, ranjenicima i civilnom stanovništvu dok se izvuku iz obruča. Linija fronta određena je po širini, i to: naše levo krilo kretalo se pravcem Patrija — Cvijića brdo — Jelovac — Planinica sa zadatkom da odmah, posle probijanja neprijateljskog obruča i prelaska preko ceste Prijedor — Bos. Dubica, uspostavlja obezbeđenje našeg levog krila od neprijateljskih snaga koje su se nalazile na Planinici i od pravca Prijedora. Naše desno krilo fronta dobilo je zadatak da se kreće levom stranom reke Mlječanice i obroncima Patrije, da što pre izbije bočno od sela Hajderovaca i na cestu Prijedor — Bos. Dubica i da od pravca Dubice obezbeđuje naše desno krilo. Radi detaljnijeg upoznavanja sa našim planom proboja dajem u celini pismenu naredbu za proboj, koja glasi:

Plan proboja neprijateljskog obruča i izlazak iz Kozare

»Odlukom Štaba Odreda i OK i u cilju spasavanja živih snaga ovog Odreda, odlučeno je da se izvrši proboj. Proboj se vrši na juriš u pravcu Jelovca, Jutrogošte, Gradine, Krive Rijeke, Karana.

Raspored snaga

Udarni bataljon nastupa, napada i probija na levom krilu Patrija — Cvijića brdo, preko Dolova, Jelovca, zv. Brdo napada na Planinicu do Grede-lja. (u dokumentu piše do Sredelja — primedba O. S.) Po probouju ostavlja deo snaga na cesti za osiguranje prelaza od Prijedora. Uz pomoć pozadinskih četa treba da organizuje prekopavanje ceste. Ovo osiguranje ostaje do prolaska sve komore. Sa ostalim snagama, proganja neprijatelja i uspostavlja front prema Asinoj straži i Brežičanima. Za čitavo vreme mora biti u

vezi Sa Prvim bataljonom, koji se nalazi desno od Udarnog bataljona i mora imati zalomljeno svoje levo krilo prema neprijatelju u Palančištu.

Od početka Prvi bataljon kreće sa Patrije Dolovima i sa desnim svojim krilom zavija prema Jelovačkoj crkvi i pomaže II bataljon u likvidiranju istog uporišta. Sa levim svojim krilom napada u zajednici sa Udarnim bataljonom da likvidira Planinicu. Po likvidiranju Jelovca sve svoje snage rokira u levo na likvidaciju... i po tom nastupa u pravcu Gradine, Marina, Grabašnice. Vezu održava levo sa Udarnim bataljonom, a desno sa II bataljonom.

Drugi bataljon napada levim krilom sa Patrije i Dolova preko Čupića kuće (netacno piše Čudića prim. 0. S.) i Jugovića brdo napada i likvidira Cvijića gaj i Hajderovce, Donji Jelovac, a sa desnim krilom napada od Patrije preko Jugovića brda. Gajeva, Hajderovce, Gornji Mirkovac. Održava vezu levo sa I bataljonom, desno sa III bataljonom. Po likvidaciji nastupa u pravcu

Treći bataljon nastupa dolinom Mlječnice i obroncima Patrije prema Hajderovcima i preko istih šuma Mirkovac. Treći bataljon treba uputiti udarnu četvu da se probije što prije u pozadinu neprijateljskih rovova i da napada bočno i s leđa Hajderovce. Po izlasku na cestu, osigurava istu od Dubice i uz pomoć pozadinskih četa ruši most na cesti i za vreme borbi treba da ostavi jednu četvu sa teškim mitraljezom kod Međuvođa na liniji Pogledevo — Trubarci prema Stražici i Elezovači. Posle prebacivanja sviju snaga, III bataljon prikuplja se i kreće u pravcu Knežica — Murati Tubića brdo — Banjci. Štab Odreda će biti u Tubića kući.

Četvrti bataljon u zaštitnici jedinicama i čitavoj komori. Levo krilo IV bataljona, gledajući od mesta odakle se kreće, ide Vitlovskom, Mlječanicom do Bokana. Tu izlazi na vis i obroncima Patrije, Hajderovaca kreće se preko Radišića gaja, zaobilazeći desno Cvijića gaj. Ide gornjim delom Hajderovaca pravac Knežica držeći vezu sa Trećim bataljonom koji se nalazi na tome krilu. Levo krilo kreće se levo od Čupića kuće prema Palančištu — Puharino brdo na Đakovića dućan na cesti u Jelovcu. Drži vezu sa Udarnim bataljonom koji se kreće prema

Na Planinici ostaviti četvu za brzo rokiranje na sredini između levog i desnog krila u rezervi.

Pri Štabu IV bataljona ostaju snage brigade.

Odstupanja nema radi napuštenih sektora i vojne situacije u kojoj se Odred nalazi.

Nove ranjenike izvući i nositi sa sobom.

Svaki bataljon će se opskrbiti sa po jednom četom rezervnom radi nošenja ranjenika.

Ostaviti rezervu vojske sa kojom će Bataljon raspolagati. Baterija — jedan brdski i jedan protivtenkovski top postavlja se na brdo Čupića za tući Cvijića i Ravni gaj, Hajderovce. Po likvidiranju istih kreće za II bataljonom. Iz početka ranjenici i komora prikupljaju se kod Čupića kuće. Po poslednjem izveštaju Štaba Odreda kreću za Karan.« (Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, tom IV, knjiga 6, strana 16).

Ovaj plan proboja je takođe napisan na Mrakovici na sastanku 2. jula 1942. godine. Pošto nismo imali pišaču mašinu sa nama, plan je bio napisan rukom, pa je kasnije umnožen u Štabu Odreda i razaslat kuririma u štabove bataljona i odredskoj bolnici na Vitlovskoj. Jedino naredba nije slata istog dana — pisana štabu III bataljona, već je usmeno Štab Bataljona putem telefona obavestjen istog dana da sa Bataljonom krenu odmah prema Mrakovici gde će dobiti pismeno naređenje za dalji pokret. Naređenje je komandantu Bataljona uručeno sutradan na zakazanom mestu gde je i upoznat o odluci za proboj.

U izradi ovog plana učestvovali su svi drugovi koji su bili prisutni na sastanku. Na kraju sastanka i napisane odluke o proboju, dogovorili smo se usmeno da drugovi šoša, Branko Babič Slovenac i dr Alfred Hržehak idu na Vitlovsku i obaveste štabove Prvog i Drugog bataljona o proboju i njihovim zadacima i da se oni za to pripreme. Drug Branko je uzeo na sebe da obavesti partijsko rukovodstvo i grupu koja je radila sa pozadinom u zbje-govima o mestu i vremenu proboja, kako bi se oni pripremili i blagovreme-no iz obruča neprijateljskog izašli. Dr Hržehak imao je zadatak da obavesti upravu bolnice za pripremu ranjenika za evakuaciju i blagovremeno do-nošenje težih ranjenika u šumu iznad Čupića kuće gde im je bilo određeno zborište, kao i za ostali dio komore. Dr Hržehak i drug Branko Babič treba-lo je da se dogovore sa rukovodiocima pozadinskih četa o obezbeđenju ljud-stva i da ih okupe za nošenje ranjenika. Dogovorili smo se da se jedan deo teških ranjenika za koje postoji opasnost po život, ako se budu kretali i da-lje nosili, da se oni izdvoje i smeste u podzemna skloništa, koja su već bila iskopana, i da se sa njima ostavi neophodni broj bolničarki. Što se tiče os-talog sanitetskog osoblja, ono je trebalo da se kreće sa ranjenicima u koliko je to neophodno, a jedan deo sanitetskog osoblja da se rasporedi pri štabo-vima bataljona koji idu u napad i pomognu previjanju, izvlačenju i noše-nju ranjenika, jer smo očekivali da će ih biti više za vreme dok budemo vršili proboj. Svi ranjenici, koji su mogli sami polako da se kreću ili jašu na konju, da se pripoje jedinicama i da se sa njima kreću. Zborno mesto za ranjenike određeno je mesto koje je bilo predviđeno i za Štab Odreda, a to je u šumi iznad Čupića kuće. Kad padne mrak, najkasnije do 21 čas, trebalo je da se okupi Štab Odreda, deo članova Okružnog komiteta na če-lu sa drugom Brankom Babičem, sekretarom, i da dođu drugovi Miloš Šil-jegović i Ratko Vujović čoče, članovi Operativnog štaba za Bosansku kra-jinu, koji su se za vreme ofanzive nalazili na Kozari i u to vreme bili na te-renu II bataljona. Njih je trebalo da obavesti o ovom drug šoša. U Štab je trebalo da dođu i komandanti bataljona. To je trebalo da bude zadnji naš sastanak neposredno pred sam početak našeg napada.

Na sastanku na Mrakovici dogovorili smo se da napad počnemo tačno u 22 časa, jer smo računali da do tada možemo izvršiti sve potrebne pripre-me i da ćemo moći za vreme noći da se prebacimo preko ceste sa svim snagama.

Na ovom sastanku kod Čupića kuće trebalo je da se obavestimo kako su izvršene pripreme i da li nema nekih novih momenata u vezi sa neprija-teljskim snagama i namerama.

Drug Ranko Šipka se vratio u Štab svoga Bataljona sa zadatkom da drugove iz Bataljona obavesti o našoj odluci i da pripremi Bataljon za pro-boj.

Ja sam se vratio u Štab Odreda sa zadatkom da umnožim Odluku o pro-boju i da je dostavim bataljonima i upravi bolnice i dr Hržehaku, što je i učinjeno. Takođe je jedan primerak poslat i Okružnom komitetu, drugu Branku Babiču, koji se nalazio na Vitlovskoj. Čim je otkucana Naredba (Od-luka) (2. jula pred noć), poslata je svima izuzev III bataljona, kome je uru-čena sutradan na Mrakovici, negde pred podne.

U toku noći Štab Odreda, u kome se praktično stalno nalazio samo za-menik komesara Odreda drug Duško Misirača i sve prištapsko osoblje sa zaštitnicom i vodom za vezu, pokrenuli smo prema Mrakovici. Iste noći kre-nuo je i IV bataljon, čije su se snage nalazile na visovima iznad Štaba Od-reda, na pravcu prema Lamovitoj.

Napomenuo sam da smo mi mnogo pre nego što smo doneli Odluku za proboj, upozorili jedinice da treba biti što više na okupu i pripravne za br-ze pokrete. To se naročito odnosilo na snage III i IV bataljona i prištapske snage. Pri Štabu Odreda već su pripreme bile izvršene. Određeno je šta tre-

ba da se nosi, a šta da se zakopava i sklanja od neprijatelja. Bataljonima smo bili naredili da odaberu desetine koje će ostaviti na položajima sa zadatkom da otvaraju vatru na neprijatelja, ukoliko on bude kretao u napad. Rečeno im je da se po terenu prebacuju, sa raznih položaja vatru otvaraju, da se brzo ispred neprijatelja sklanjaju i, po mogućnosti zabacuju neprijatelju iza leđa. Ovo smo činili da neprijatelj ne primeti naš odlazak sa terena i da ne primeti našu koncentraciju i namere.

Na dan 3. jula (oko podne) stigli smo na Mrakovicu, našli se sa komandantom III bataljona Mirkom Pekićem, predali mu pismeno naređenje i upoznali ga sa zadatkom njegovog bataljona. Tu smo se sreli i sa drugom Rankom Šipkom, komandantom Udarnog bataljona i on nas je upoznao o poduzetim merama. Četvrti i Treći bataljoni trebalo je da sami obezbede vodiče do zbornog mesta i polaznih položaja za napad. U stvari, na Mrakovici smo obavesteni da su svi bataljoni u pokretu prema Vitlovskej i polaznim položajima za napad i računali smo da će svi na vreme stići. Tada nije bilo nikakvih primedbi ni upozorenja da ima poteškoća da se blagovremeno stigne do određenih položaja, o čemu su kasnije neki govorili ili pisali.

Posle obavljenih razgovora na Mrakovici i kraćeg odmora, nastavili smo put prema Vitlovskej gde smo stigli predveče. Tamo smo zatekli druga Branka Babiča i dr Hržehaka i oni su nas obavestili šta je sve poduzeto i do tada učinjeno. Drug Hržehak nas je obavestio da su oni, u saglasnosti sa drugom šošom Mažarom, nešto plan izmenili u odnosu na zbornu mesto ranjenika i da su jedan broj ranjenika uputili putem niz Mlječanicu umesto da ih nose u šumu kod Čupića kuće. On je to obrazložio time što je ranjenike bilo teško nositi uzbrdo prema Čupića kući, a niz Mlječanicu postoji dobar put i mnogo ih je lakše nositi. Još nam je rekao da su se sa šošom dogovorili da front prošire preko Mlječanice na desnu stranu obale, kako bi obezbedili nesmetano nošenje ranjenika niz Mlječanicu. Ja se sa tim nisam složio i odmah sam naredio da se više ranjenici ne upućuju niz Mlječanicu, već da se preostali deo ranjenika upućuje prema datoj Naredbi, kod Čupića kuće. Odmah smo uzeli jedan broj lakših ranjenika i sa nekoliko bolničarki uputili prema Čupića kući. To su uglavnom bili ranjenici koji su mogli da jašu na konjima, pa smo ih potovarili koliko smo mogli. Dr Hržehak se žalio da mu sporo stižu ljudi koji treba da nose ranjenike iako su on i Branko Babič zadužili člana OK koji se brine za prikupljanje ljudstva iz rezervnih četa.

Na dan 2. jula uveče preko telefona nazvao me je drug Branko Babič sa Vitlovske i izneo mišljenje da će nam vreme za pripreme biti kratko i da smo proboj možda trebali pomeriti za kasnije, rekao mi je da se sa šošom o tome već konsultovao i da se šoša sa tim nije složio, jer bi svaka promena već donete odluke mogla samo da nas dovede u težu situaciju. Ja sam se složio sa šošinim mišljenjem i na kraju smo se dogovorili da ipak vreme proboja ne menjamo. U razgovoru sa dr Hržehakom i njegovim prigovorima da mu sporo pristižu ljudi za nošenje ranjenika, drug Branko Babič je dodao da je zbog te bojazni i predlagao da se možda vreme proboja pomeri. Neposredno pred naše kretanje sa Vitlovske prema Čupića kući, gde smo zakazali sastanak, javljeno je da će ubrzo doći ljudi koji treba da nose ranjenike. Još smo se jednom dogovorili da se više ranjenici ne upućuju niz Mlječanicu, već prema Čupića kući.

Moje insistiranje da se ranjenici upućuju Čupića kući bilo je tesno vezano sa koncepcijom našeg proboja.

Izvođenje samog proboja neprijateljskog obruča i dalje naše kretanje zamišljeno je da se izvede u vidu trougla. Proboj vršiti oštrim špicom i on je trebalo da se izvede baš na pravcu od Čupića kuće preko ceste. Posle proboja neprijateljskih linija, mesto proboja bi se proširivalo desno i levo i tako otvorio front na čitavoj širini koji bi omogućio što veći i brži prolaz

našim snagama i civilnom stanovništvu. Glavna snaga za proboj se i usmerila u tom pravcu, pa nam je taj pravac i bio najsigurniji i davao garancije da će se tu i najprije probiti neprijateljski obruč. Dok se još budu vodile borbe, mi ćemo moći da prebacujemo ranjenike, komoru i ostalo, što je, u stvari, i izvedeno, iako je samo delimično proboj uspeo. Još je jedan ozbiljan razlog bio zašto smo se na Mrakovici odlučili da ranjenike upućujemo pravcem preko Čupića kuće. Od čupića kuće prema cesti vodi jedan put koji je bio duboko usečen i od vode raznešen, pa je bio dobar zaklon za noćno kretanje po njemu. Neprijatelj je mogao da nam nanosi gubitke na ovom putu samo ako bije sa čela direktno, dok smo sa drugih položaja bili zaklonjeni, pa smo računali da će oni, koji budu nosili ranjenike, moći nesmetano da se ovim pravcem kreću. Jedina opasnost je mogla da nam zapreti od neprijateljskih snaga koje su bile posele Planinicu, ali su one bile daleko i noću nisu mogle da nam pričinjavaju veće poteškoće.

Prema kazivanju dr Hržehaka, odluku o proširenju fronta na desnu stranu reke Mlječanice i nošenje ranjenika niz Mlječanicu izvršili su šoša i on u dogovoru sa Štabom II bataljona. Tamo su bili i drugovi Miloš Šiljgović i čoče, no, koliko su oni učestvovali u tom dogovoru, meni nije poznato. Svi su oni odlično poznavali ovaj teren, izuzev druga Ratka Vujovića čočeta.

Izmena naredbe je učinjena bez moga znanja i bez znanja zamenika komesara Odreda. Sa promenom se nismo složili, ali nismo mogli ni nešto više učiniti da tu promenu sprečimo, jer je vreme bilo vrlo kratko, a drugovi, sem Hržehaka, su se nalazili na frontu rađi izviđanja terena i pripremanja proboja. Očekivali smo da ćemo se kod Čupića kuće na sastanku o svemu dogovoriti, pa smo odmah tamo i krenuli, izdajući naređenje da se više ranjenika u Mlječanicu ne upućuje. Prema čupića kući sa nama je krenuo i drug Branko Babič. Međutim, na sastanak kod Čupića kuće nisu došli drugovi šoša, Miloš i čoče.

Više puta smo upućivali kurire u Štab II bataljona da ih traže. Međutim, odgovori su stalno stizali da ih tamo nema, da su na izviđanju i da će ih odmah obavestiti da dođu, čim se vrate.

Već se približavalo 22 časa, to je bilo dogovoreno vreme za otpočinjanje našeg napada, a njih nije bilo. Naređenje za napad nisam izdavao, već smo i dalje čekali i to je tako trajalo sve do 24 časa. Više nismo mogli čekati jer nam je i onako vreme prekratko za noćni proboj, pošto nam je preostajalo još nepuna četiri sata do svanuća. Sa prisutnima smo se dogovorili da napad otpočnemo, jer su se izvesna puškaranja i borbe čule na našem desnom krilu. Mi nismo sigurno znali da li to naše snage napadaju, ili to čini neprijatelj otvaranjem vatre sa svojih položaja. Mislili smo da je najbolje da napad mi otpočnemo, pa, ukoliko naše snage na desnom krilu ne vrše napade, da će krenuti kad čuju naš napad.

Sa komandantima Udarnog, Prvog i Drugog bataljona i drugovima iz OK gde je bio prisutan i drug Branko Babič, sekretar Komiteta, dogovorili smo se da napad počne tačno u 24 časa. O tome su obavestene i sve prištapske jedinice, ranjenici koji su bili sa nama i komora. Sve je bilo spremno za pokret. Napad je otpočeo tačno kako smo se dogovorili, u 24 časa 3/4. jula 1942. godine, dakle, tačno u ponoć, dva časa kasnije nego što je bilo dogovoreno na sastanku na Mrakovici.

Iako se nisam složio sa izmenom prvobitnog plana proboja, ni ja sam nisam mogao tada da shvatim, kao što to nisu shvatili ni ostali drugovi koji su odlično poznavali ovaj teren i situaciju na njemu do tada, da će ova na izgled mala izmena, biti od sudbonosnog značaja za pun uspeh našeg proboja i sapašavanje ranjenika i naroda kojeg smo tako uspešno branili više od mesec dana u najkrvavijim bojevima koje smo danonoćno vodili.

Proširenje fronta proboja preko reke Mlječanice na desnu njenu stranu razvuklo je naše snage po širini fronta i oslabilo naš glavni udar u centru ovog fronta kako smo ranije bili zamislili, pa delimično izvršeni proboj nismo mogli dovoljno da iskoristimo. U stvari, ovom izmenom glavno težište udara pomeren je na pravac reke Mlječanice sa pravca od Čupića kuće. Snage koje su dobile ovaj novi zadatak, da vrše proboj dolinom reke Mlječanice, bile su nedovoljne. Deo snaga Drugog bataljona koje su pomerene više udesno, bile su iscrpljene prethodnim borbama sa neprijateljem na ovom terenu. Snage Trećeg bataljona kasno su stigle na svoje polazne položaje i nisu mogle blagovremeno da se upoznaju sa situacijom na terenu i da osmotre pravce svoga napadanja, slabo su poznavale ovaj teren, pa su u borbu ušle nepripremljene.

Pored ovih problema, kod neprijatelja se bitno izmenila situacija uoči samog našeg proboja jer su uvedene u borbu istog dana njemačke snage. Na dan 3. jula 1942. godine neprijatelj uvodi u borbu baš na ovom sektoru jedinice 734. puka 704. nemačke pešadijske divizije. Njen zadatak je bio da ojača ustaško-domobranske snage na ovom sektoru, koje su više puta pretrpele teške gubitke u našim protunapadima. Dolazak nemačkih snaga na ovaj sektor je vezano za njihov zadatak da 5. jula otpočnu i sa ovog pravca napade na naše snage i da krenu dublje u Kozaru, radi konačnog obračuna sa nama i potpunog pretrsa šume. Pravac njihovog kretanja bila je Vitlovska, gde su se nalazili Stab našeg II bataljona, odredska bolnica, štamparija i magacini sa hranom i drugom opremom. Posle zauzimanja Vitlovske, ove neprijateljske snage trebalo je da se spoje sa onim neprijateljskim snagama koje su već 1. jula krenule u napad na naše položaje od pravca Kozarca. Posle njihovog spajanja, neprijatelj je imao zadatak da frontalno pređe kroz Kozaru, što je i učinio, pohvata ili pobije narod i partizane i tako očisti Kozaru.

U takvom sklopu događaja mi smo otpočeli napad na neprijateljske snage sa zadatkom da razbijemo neprijateljski obruč oko Kozare i da naše snage izvedemo iz obruča na teren našeg Prvog bataljona te da se spojimo sa Prvom krajiškom brigadom.

Plan proboja snage našeg Udarnog i Prvog bataljona uspešno su ostvarivale. Pripremljeni borci sa benzinskim flašama, čim je borba počela, zapalili su nekoliko tenkova i oni su buktali u plamenu. Ostali tenkovi su pobjegli sa položaja u pravcu Prijedora i tek su se sutradan oko 9 časova ponovo vratili na svoje položaje i pomogli ponovnom zatvaranju obruča oko zaostalih naših snaga u Kozari. Naš napad je izveden jednovremeno na ovom pravcu i on je bio žestok. Sve je vrilo ko u kotlu. U borbu smo ubacili sve prištapske jedinice i sve osoblje. Paljenje neprijateljskih tenkova izazvalo je veliku pometnju kod neprijatelja na ovom sektoru, jer nisu znali čime ih palimo. Zato su tenkovi ubrzo napustili borbene položaje i povukli se a pešadija neprijateljska nije mogla dugo da izdrži naš siloviti nalet. Neprijateljska pešadija ubrzo je bila proterana ili pregažena od strane naših jedinica. Neprijateljske linije na pravcima udara našeg Udarnog i Prvog bataljona bile su brzo razbijene i neprijateljski obruč otvoren.

Naše desno krilo, čiji je glavni pravac napada bila dolina reke Mlječanice, kuda su napadale snage našeg Drugog i Trećeg bataljona, bile su zaustavljene. Glavni otpor neprijatelj je pružao na Jugovića brdu, gde su se nalazile novoprispele nemačke snage i deo ustaško-domobranskih snaga. Borba i na ovom sektoru bila je vrlo žestoka i krvava i vodila se često prsa u prsa, po neprijateljskim rovovima. Neke od naših snaga uspele su da se probiju iz neprijateljskog obruča, neke su se ponovo vratile u Kozaru, a druge su se spojile sa snagama Prvog bataljona. Ranjenici, koji su bili saneti u dolinu Mlječanice, nisu se mogli dalje pokretati napred pošto neprijatelj nije bio razbijen niti proteran iz svojih utvrđenja. Usled žestine borbe i blizi-

ne neprijateljskog fronta, ranjenike su napustili mnogi koji su ih nosili i više nije imao ko da ih pokreće, a oni se sami nisu mogli kretati, pa su ostali u dolini Mlječanice, gde su od neprijatelja zarobljeni i pobijeni, samo ih je neznatan broj preživio sakriven u žbunju.

Mi smo istog dana, kada smo se probili iz obruča povratili u Kozaru jedan vod partizana sa zadatkom da uhvate vezu sa Štabom II bataljona i drugom šošom, da im jave da smo se mi probili iz neprijateljskog obruča i da se nalazimo u neposrednoj blizini ceste. Poslali smo im mišljenje naše da bi oni jedne od narednih večeri trebalo da izvrše novi pokušaj proboja i zahtevali da nas obaveste o vremenu i mestu proboja, da bismo i mi sa ove strane mogli da im pomognemo u razbijanju neprijateljskog obruča i prihvatanja njih i ranjenika. Kuriri nam se nisu vraćali iz Kozare i mi nismo obavješteni da li je naš vod uspeo da uspostavi vezu sa snagama II bataljona i sa ostalim drugovima.

Jedinicama Prvog, Udarnog i drugih bataljona koji su se probili iz obruča, naredili smo da ostanu na položajima u blizini ceste, da se odmire i pripreme za novu borbu, ukoliko naše zaostale snage u Kozari pokušaju novi proboj iz Kozare.

Oko pola noći 4. na 5. jula rasplamsala se borba na sektoru našeg Drugog bataljona na pravcu Patrije i u dolini reke Mlječanice. Vatra je postajala sve snažnija i negde između 1 i 2 sata noću dostigla je svoju kulminaciju. Sve je vrislo ko u kotlu. Noć je bila tamna, ali je nad tim delom Kozare blještalo svetlo od eksplozija, kao da su upaljene sijalice. Mi smo pokrenuli naše snage u akciju da bismo olakšali proboj zaostalim snagama i ranjenicima da izađu iz neprijateljskog obruča. Naša pomoć nije mogla te večeri da bude efikasna iako smo neprijatelja napadali sa leđa, jer nismo bili uhvatili vezu sa našim snagama zaostalim u Kozari pa nismo znali vreme njihova napada i pravac kojim će se probijati. Mi smo računali da će se naše zaostale snage probijati iz obruča za nama na mestu gde smo se mi probili, pa smo na tom sektoru i držali naše snage. Mi smo napadali neprijateljske snage koje su bile zaštitnica nemačkim snagama koje su se nalazile na Jugovića brdu i drugim položajima prema Kozari. Te neprijateljske snage su se nalazile u blizini same ceste. One su nam onemogućavale da napadnemo glavne udarne neprijateljske snage koje su vodile borbu sa našim snagama a koje su ponovo pokušale proboj iz obruča na istom mestu gde su napadale i prethodne noći i bile odbijene. Naši borci su se i ove noći herojski borili i mnogi su od njih herojski izginuli. Po kazivanju drugova koji su se ove noći probili kroz neprijateljski obruč i nama pripojili, mnogi naši vodovi su u ovim borbama za čas nestajali, ili su samo pojedini delovi ostajali.

Do svanuća na dan 5. jula 1942. neki delovi naših jedinica, uz velike gubitke, uspeali su da se iz obruča probiju i dođu u naš sastav. Iz obruča su se probile sledeće jedinice: Prva četa Drugog bataljona, čiji je komandir bio drug Srećo Đenadija, grupa boraca iz Druge i Treće čete sa pol. komesarom Perom Čurguzom, Druga četa Trećeg bataljona, čiji komandir je bio drug Rade Čekić, grupa boraca Trećeg bataljona Prve čete sa vodnikom Đurom Milinovićem, grupa boraca IV bataljona sa komandantom bataljona drugom Mladom Obradovićem i grupa boraca Prve krajiške brigade, koja je bila u sastavu IV bataljona sa zamenikom pol. komesara drugom Borkom Arsenićem.

Plan našeg proboja iz neprijateljskog obruča je delimično uspeo. Dva kompletna naša bataljona sa delovima snaga drugih bataljona uspeo je da se probije iz obruča. Sa ovim snagama iz obruča su se probile i sve prištapske snage i komora Štaba Odreda. Prevučen je i protivkolski top koji je zarobljen na brdu Krnjinu sa 120 granata, koji je posle prebacivanja preko ceste bio postavljen tako da je mogao tući neprijateljske tenkove na cesti. Sa

ovim snagama koje su se probile iz neprijateljskog obruča, izašli su i komandant Odreda, zamenik pol, komesara Odreda i sekretar Okružnog komiteta za Kozaru sa jednim brojem članova Komiteta. Sa nama je izašao i jedan manji broj ranjenika i oko 10.000 civila, većinom sa novskog i dobrljinskog terena.

Iz obruča se nisu uspele probiti glavnina snaga 2, 3. i 4. bataljona, najveći deo ranjenika i oko 60.000 civila, najvećim delom sa dubičko-prijedorskog sreza. Neprijatelj je pohapsio i oterao u koncentracione logore i gotovo sve stanovnike sa bos.-gradiškog sreza, iako oni nisu bili u zbjegu, već kod svojih kuća gotovo za sve vreme trajanja neprijateljske ofanzive. U Kozari su ostali članovi Štaba Odreda i to: zamenik komandanta Odreda Josip Mažar šoša, odredski lekar dr Hržehak Alfred, Miloš Šiljegović i Ratko Vujović, članovi Operativnog Štaba za Bosansku krajinu, kompletan Oblasni agitprop, i mnogi drugi drugovi i drugarice pozadinski radnici i partijski rukovodioci. Sve naše zaostale snage u Kozari više sa nama nisu uspele da uspostave vezu i dalje su donosile samostalne odluke.

Na dan 5. jula, posle neuspelog proboja zaostalih snaga iz Kozare, mi smo povratili jednu četvu u Kozaru da uspostavi vezu sa našim snagama i da nas obavesti o situaciji sa ranjenicima, narodom i borcima. Sekretar Okružnog komiteta odlučio je da i on pođe u Kozaru sa njima. Ove naše snage nisu uspele da uspostave brzo vezu sa našim snagama, niti su mogle da nam pošalju detaljniji izveštaj sve do završetka pretresa Kozare.

Neprijatelj je najveći deo naših ranjenika otkrio, bilo da su se nalazili u dolini reke Mlječanice, ili sakriveni u podzemna skloništa, i Sve ih je pobio. Narod je sakupljen u logore ili ubijen na licu mesta gde su bili zatečeni. Borci i deo civilnog stanovništva su se spasavali od neprijatelja manevrišući po Kozari, ili su se zakopavali u zemlju i tako ostajali neotkriveni.

Čim smo se probili iz neprijateljskog obruča sa Kozare i prešli preko ceste na teren Prvog bataljona, odmah smo uputili kurira sa pismom u Štab Prve brigade na dan 4. jula. U izveštaju smo kratko govorili o situaciji i o našem delimičnom probuju. Iste noći, kada smo se mi probijali iz Kozare, Brigada je sa delom svojih snaga napadala Dobrljin i oslobodila ga. Sa ovom Brigadom nalazio se i pol. komesar Odreda drug Boško Šiljegović.

Naš kurir je predao pismo Štabu Brigade još istog dana sa našim izveštajem i zahtevom da nam Brigada uputi deo svojih raspoloživih snaga da bi nam pomogle u napadu na neprijatelja i da bi olakšali proboj naših snaga koje su ostale u obruču. Ovu moju tvrdnju potvrđuje dokument br. 8. Zbornika dok. iz NOB-a, tom IV, knjiga 6, strana 29. i 30. U ovom dokumentu drug Boško Šiljegović uz izveštaj brigade od 4. jula 1942. koji je poslat Operativnom štabu za Bos. krajinu, na kraju izveštaja dodaje »P. S.« gde doslovno kaže:

»Jedan deo snaga iz Kozare probio je neprijateljski obruč i zove nas u pomoć, da se može potpuno razbiti blokada i izvući svi ranjenici i oružana snaga. . . .« Pomoć Brigade nam nije stigla jer je ona istog dana (4. jula) dobila naređenje od strane Operativnog štaba za Bosansku krajinu za napad na Bosanski Novi, gde su pored snaga Prvog podgrmečkog odreda trebale da učestvuju i snage Brigade (dokument br. 8 istog toma i knjige).

Iz ovih dokumenata kao i drugih, jasno se vidi da smo mi posle probiranja iz neprijateljskog obruča sve poduzimali što je bilo u našoj moći da bi pomogli našim snagama koje su ostale u obruču, da se iz tog obruča probiju. tome nismo uspeli, jer je neprijatelj bio vrlo jak, raspolagao je sa novim i odmernim snagama i ogromnom vojnom tehnikom. Jedan deo njegovih snaga — udarni dio, napadao je naše snage koje su ostale u Kozari, a drugim delom vodio je borbu sa našim snagama koje su izašle iz obruča i koje su se zadržale u neposrednoj blizini ceste, od Prijedora prema Dubici.

Drug Boško Šiljegović došao je kod nas, dan ili dva kasnije od našeg probijanja sa Kozare i organizovali smo nove napade na neprijateljska uporišta oko Kozare (na Knežicu i neka druga mesta). Izvršen je napad i na spoljnu odbranu neprijatelja kod Dubice. (Dokumenat br. 24, strana 59. pomenutog Zbornika). Tako smo sa snagama, koje su se probile sa Kozare, ostali u neposrednoj blizini ceste i neprijateljskih položaja, sve dok nismo dobili naređenje od Operativnog štaba za Bosansku krajinu i upućeni na druge položaje. Ranjenike i civilno stanovništvo odmah po proboju obruča uputili smo u pravcu Karana.

Još u toku trajanja neprijateljske ofanzive, od zarobljenih neprijateljskih vojnika i iz zaplenjene pošte, saznali smo da neprijatelj namerava da po završetku pretresa Kozare svoju ofanzivu produži i na teren Podgrmeča. O tome smo obavestili Prvu krajišku brigadu i štabove Prvog krajiškog odreda kao i Operativni štab za Bosansku krajinu. Bili smo obavješteni takođe da neprijatelj, po završenom pretresu Kozare, namerava da još jednom pređe preko terena našeg Prvog bataljona i pretrese Pastirevo, a potom da se uputi na teren Podgrmeča. Zbog toga smo mi uputili naše ranjenike i druge nepokretne drugove na teren Podgrmeča, a mi smo sa jedinicama ostali na terenu Karana i Pastireva, o čemu smo obaveštenjem javili Operativnom štabu za Bosansku krajinu u kome se, pored ostalog, kaže: »Mi ćemo nastojati da ostanemo na ovim terenima osim krajnje nužde...« (Dokument br. 12, tom IV, knjiga 6). Posle 20. jula, po naređenju Operativnog štaba, mi smo se sa našim jedinicama prebacili na teren Podgrmeča. Prvo smo se prebacili na teren Miške Glave radi ispomoći našim snagama u borbi sa neprijateljem koji se pokušavao od Ljubije probiti prema Bos. Novom i obratno.

Na dan 2. avgusta 1942. godine na terenu Podgrmeča formirana je Druga krajiška brigada u čiji sastav su ušla i dva bataljona sa Kozare, dok je jedan bataljon (Prvi) vraćen na teren Kozare, gdje je na dan 22. septembra formirana V kozarska brigada. U sastav ove brigade ušle su samo oružane snage sa Kozare i to Prvi bataljon koji smo vratili na Kozaru i one naše snage koje su ostale u neprijateljskom obruču na Kozari.

Neprijatelj je razvio ogromnu propagandu kako je uništio partizane Kozare. Međutim, iako uz velike naše gubitke, mi smo uspeli da sačuvamo oružane snage i da odmah iza neposrednog završetka kozarske ofanzive, oformimo više partizanskih brigada od boraca i naroda Kozare. Za vrijeme neprijateljske ofanzive na Kozaru preko 7000 neprijateljskih vojnika je izbačeno iz stroja, od toga preko 3000 ubijenih. Neprijatelj je za mesec dana borbi sa partizanima Kozare istrošio sve svoje rezerve u ljudstvu i materijalu i nije više imao daha da produži svoju ofanzivu na druge terene Bosanske krajine, naročito Podgrmeča. Da bi neprijatelj pripremio novu IV neprijateljsku ofanzivu na teren Podgrmeča, trebalo mu je više od pola godine i tek je sa ofanzivom otpočeo u januaru 1943. godine. Sva propaganda Paveliću i njegovim ustašama, kao i njemačkoj komandi koja je pripremala i rukovođila operacijama na Kozari, bila je neophodna da bi prikrili svoj neuspeh i neizvršenje postavljenog plana o brzom pretresu Kozare i uništenju partizana u njoj kao i daljeg produžetka ofanzive na terenu Bos. krajine. Sav uspeh neprijatelja sveo se na sprovođenje genocida nad neoružanim civilnim stanovništvom i ubijanju teških ranjenika, koji su bili bez oružja.

U svojoj propagandi o »velikoj pobedi« nad partizanima Kozare, neprijatelj je javno priznao pred čitavim svetom da je morao da pokrene tako moćnu vojnu i propagandnu (snagu) mašinu u borbi protiv partizana na jednom tako malenom području i da više od mesec dana vodi borbu sa tako malim partizanskim snagama, te da je doživio težak neuspeh. Za sve vreme trajanja neprijateljske ofanzive na Kozaru korištena je obilato sva moguća propaganda. Iz aviona neprijatelj je bacao letke, pozivao na predaju preko

zvučnika i drugih sredstava. Niko od boraca i naroda nije se neprijatelju predavao niti ikad pomislio na predaju, bez obzira na opkoljenost i svu težinu borbe i vrlo tešku situaciju u kojoj smo se nalazili na opkoljenoj Kozari. Za sve vreme trajanja borbe, narod je vojsci stalno pružao pomoć. Tek kada je prestao naš oružani otpor na Kozari, neprijatelj je goloruki narod zarobljavao i u logore terao. Kad god se kome pružila prilika, bežao je iz neprijateljskog zarobljeništva i ponovo se na teren Kozare vraćao. Narod i partizane Kozare nije mogla da uništi nikakova neprijateljska sila sa oružjem, pa je neprijatelj to pokušao da učini putem svoje lažne propagande, ali je i to bilo uzalud. U to se brzo uverio i sam neprijatelj, jer su ga partizani Kozare progonili i tukli ne samo na Kozari već po čitavoj Jugoslaviji. Kozarska bitka je zbog svega toga uvršćena u jednu među najvećima u toku NOB-a, a Kozara, njeni borci i narod, slavom ovenčani i u pesmama opevani. Kozarska bitka postala je jedna od naših slavnih epopeja i retka je ne samo u toku NOB-a već i kroz našu dalju istoriju. Ona je po mnogo čemu specifična i neponovljiva. Kroz našu istoriju i NOB malo je bilo sličnih bitaka sa tako izraženom nadmoćnošću neprijatelja i njegovom nemoćnošću da ostvari svoje zadatke. Jedinstvo boraca i naroda Kozare i njihova rešenost da vode borbu sa neprijateljem do kraja i bez ikakvog kolebanja i straha, učinilo je ovu bitku i njene učesnike slavnim.

Stara izreka »Da je narod nepobediv koji je rešen da se bori« ovde se u potpunosti potvrdila.

Na proslavi održanoj 27. jula 1967. godine u Milića gaju drug Vladimir Bakarić je rekao: »Dvadeset pet godina je prošlo od događaja koji su vaš kraj i vaše ljude zlatnim slovima upisali u istoriju naroda Jugoslavije, dvadeset pet godina je prošlo od poznate kozarske bitke koja je pokazala ne samo vašu hrabrost nego i nesalomljivost čitavog naroda koji želi da se bori za svoju slobodu.

To je bio neizmerno težak odnos snaga, na prvi pogled nije bilo nikakvih izgleda na pobjedu, pa je u takvim okolnostima svako morao očekivati vašu kapitulaciju. Međutim, kapitulacije nije bilo. Vi ste izdržali sav taj pritisak, svu tu borbu i ne predajući se pobijedili.

Vi ste ti koji ste ostavili najsvetliji trag u našoj istoriji. Vi ste oni na osnovu čijeg je iskustva u naš novi Ustav ušla jedna nova odredba koja kaže da u Jugoslaviji nitko nema pravo da potpiše kapitulaciju« (»Borba« od 28. jula 1967. god.).

Ostajem dužan da na kraju kažem da događaje i bitke nisam opisivao svakodneвно, kako su one za vreme ofanzive vođene. To postoji, uglavnom, u sačuvanim dokumentima. Trudio sam se, prema postavljenoj temi, da sve događaje rasvetlim onako kako su se oni stvarno i odvijali, bez ikakvog ulepšavanja činjenica ili prikrivanja stvarnog stanja. Materijal sam obradio na osnovu postojećih dokumenata i objavljenih u Zborniku dokumenata iz vremena NOB-a, kasnije pisanih stvari, vlastitog sećanja i sećanja učesnika, koji su mi pomogli oko rekonstrukcije događaja.